

A nyáj mellett virrasztó pásztor

A Buda környéki falvak 1944–1945-ös történelmének egyházi
és pasztorációs vonatkozásai

Bevezetés

Jelen tanulmányban a helyben működő papságnak az 1944–1945-ös eseményekben játszott szerepét vizsgálom a Székesfehérvári Egyházmegye, közelebbről néhány Buda környéki német és magyar község példáján. Az egyházi források feltárásával elsősorban a világháború tapasztalattörténetére vonatkozó tudást kívánom gazdagítani. Az alsópapság által megélt és megírt történetek sajátos – egyházi – szempontból tanúskodnak a háborús, illetve az azt megelőző és közvetlenül követő eseményekről. Természetesen minden község esetében más-más adottságokkal, helyzetekkel, tapasztalatokkal találkozunk, az ezekről fennmaradt narratívák skálája pedig még szélesebb. Ezúttal egy első áttekintésre törekszem. A tanulmány a német megszállás kezdetétől a Budapest környéki harcok elültéig, tehát az 1944 márciusától 1945 márciusáig eltelt egy év történéseivel foglalkozik. Az egyre növekvő háborús fenyegetettség hónapjai után a Budapest ostromához felvonuló Vörös Hadsereg egységei 1944 karácsonyán érték el a vizsgált térséget, és szállták meg – különösebb harcok nélkül – a közvetlen Buda környéki településeket. A következő másfél hónap mindennapjait az ott állomásozó szovjet csapatok jelenléte és a közeli harcok okozta állandó félelem határozta meg. A vizsgált falvakban komolyabb hadi események (néhány kivételtől eltekintve) nem zajlottak, az 1945. február 11–13-án tömegmészárlásba torkolló budai kitörés útvonalai azonban éppen e falvak erdein keresztül vezettek.¹ Budapest elfoglalása után a katonai jelenlét csökkent, megalakultak a különböző bizottságok és pártok, megkezdődött az új közigazgatás kiépülése, ez azonban már kívül esik a választott időkereten.

A tanulmány célja, hogy a források divergenciája ellenére válaszokat találjon a következő kérdésekre. Milyen problémákkal, feladatokkal szembesült a lelkeszkedő papság a német megszállás alatt? Hogyan reagált a közelítő front jeleire, és hogyan viselkedett a front, illetve a szovjet megszállás idején?² Mindezt általánosabb – antropológiai – célki-

¹ Az ostrom és a dunántúli hadműveletek történetéhez lásd Veress 1984; Ungváry 2013.

² A háborúk – közelebbről a világháborúk – kutatásának a történettudományban ritkán felvetett, de nem ismeretlen aspektusáról van szó. Az alsópapság és a vallásosság szemszögéből megírt háborútörténet talán első példája Werner K. Blessing bajorországi (Bamberg) katolikusokról szóló hosszú

tűzsként megfogalmazva, arra keresem a választ, hogy milyen funkciókat tölthetnek be a vallás és a vallási vezetők egy háborús krízishelyzetben.³

Források, módszerek

Tanulmányom alapvetően egyházi provenienciájú írásos forrásokra támaszkodik. Ezek egyik fő csoportja a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltárban (SzfvPL) található plébániai iratcsomók, illetve a papi perszonális iratok (a források között csak azokat nevesítem, amelyeket idézek is). A vizsgált iratok legtöbbje 1944 decemberéig, illetve 1945 áprilisától keletkezett. A közvetlen fronthonapok alatt nemcsak a postaforgalom akadozott, vagy szűnt meg hosszú időre, de gyakorlatilag az Egyházmegyei Hatóság iratkezelése is szünetelt. Ennek hátterében – amint az iktatókönyvből is egyértelműen kiderül – Shvoy Lajos nyilasok általi letartóztatása és fogsága áll.⁴ A front elvonulását – és a fogságból való hazatértét (április 20.) – követően Shvoy püspök két püspöki körlevélben (május 6., június 15.)⁵ is felhívta a papságot arra, hogy tegyenek jelentést plébániájuk, településük háborús sorsáról, a főbb eseményekről és károkról. Ezeknek a felhívásoknak rengeteg hosszabb-rövidebb beszámolót köszönhetünk, amelyek e tanulmány forrásbázisának gerincét is alkotják. Sok beszámoló jellegű írás már korábban, a

tanulmánya (Blessing 1988), a hitleri háború és a lelkipásztorkodás viszonyát boncolgatja Heinrich Missalla könyve (Missalla 1999). Az első világháború alatti hátszínházi lelkipásztori munkába enged betekintést Maren Chaoui munkája (Chaoui 2013), legújabban pedig Patrick J. Houlihan vizsgálta ugyanezt az időszakot, a (katolikus) vallásosságot és a mindennapi életet a középpontba állítva (Houlihan 2015). Természetesen a sort még hosszan lehetne folytatni. A magyar kutatásban eddig hiányoznak a kimondottan ezt a problematikát vizsgáló tanulmányok, de a lokális és regionális háborús történetírás rendre érinti az egyház és a vallás szerepét, és merít az egyházi forrásokból is (például Gonda 2014; Marchut 2014). A most tárgyalthoz hasonló (illetve sokkal súlyosabb) krízishelyzet társadalomtörténeti feltárását végezték el egyházi források alapján Balogh Balázs és Fülemile Ágnes (Balogh–Fülemile 2008). A diktatúrák alulnézeti egyháztörténete szempontjából kiemelkedő Hetényi Varga Károly munkássága (például Hetényi Varga 1992–1996; Hetényi Varga 2012). Ezen túl számos kisebb, hasonló tematikájú tanulmányt említhetünk (például Pál 1987), és természetesen a maguk szempontjából az egyház-, társadalom- és politikatörténeti munkák is foglalkoznak a helyben működő vallási vezetők szerepével (legújabban például Balogh 2015).

³ Ezen a ponton csak utalni tudunk a „háború antropológiájának” (anthropology of war) kiterjedt irodalmára (vö. Otterbein 2009). Számomra fontos inspirációt jelentett a sarajevói ostrom alatt terepmunkát végző Ivana Maček könyve, amelyben a vallásosság szerepének is külön fejezetet szentelt (Maček 2009, különösen 149–166).

⁴ A püspök fogsága alatt mindössze két darab celebritet állított ki az aula (Mózyessy 2010, 266). Az általam vizsgált források közül több 1944 decemberének közepén – ráadásul sürgős ügyben – feladott levélről tudjuk, hogy csak 1945 februárjának közepén érkezett meg Székesfehérvárra (például SzfvPL 4511 11/1945; SzfvPL 4573 9/1945). Árulkodó a két iktatószám: február 15-én az irattár a 9., illetve 11. iktatott iratnál tartott.

⁵ Litterae Encyclicae 1945/I. 1. (május 6.), illetve 1945/II. 6. Az 1944–1947-es körlevelek egy kötetbe fűzve megjelentek, levéltári jelzetük SzfvPL 5906, a továbbiakban a következő hivatkozást alkalmazom: Lit. Enc. évszám/körlevél száma, oldalszám [iktatószám [amennyiben van], dátum). Ennek a fontos egyházkormányzati orgánumnak a forrásértékéhez lásd Vértesi 2012; Lakatos 2012.

felhívásoktól függetlenül megszületett.⁶ A vizsgált plébániák egy részéből, illetve néhány, a közvetlen vizsgálati területen kívül eső plébániáról is alkalmam nyílt hozzáférni a plébános által vezetett – kidolgozottságukat, forrásértéküket tekintve széles skálán mozgó – *Historia Domusokhoz* is.⁷ Ugyancsak változó, hogy milyen időbeli távlatból és kinek a tollából (szemtanú vagy utód) születtek a bejegyzések. Egy plébánia esetében (Nagykovácsi) kivételes forrásként szolgált a plébános részletes, később nyomtatásban is megjelent naplója.⁸

Ez a forrásanyag nem elegendő teljes közösségek háborútapasztalatának mikrotörténeti sűrűségű leírására, egy speciális (egyházi) nézőpont részletes, árnyalt megismerésére azonban igen, hiszen műfajtól, témától és szituációtól függően sokféle szövegtípussal és beszédmóddal találkozunk. A szóban forgó „abnormális” és gyorsan változó időszakban kiemelten fontos a források nyelvi kódjainak tüzetes vizsgálata. A részt vevő megfigyelést végző antropológussal ellentétben, akit a vizsgált gyakorlatok értelmezésében a cselekvőkkel osztott „közös létezés” (coexistence) segít, mi többnyire az intra- és intertextuális jelekre, vagyis egyfajta diskurzuselemzésre vagyunk utalva, hogy az azok mögött meghúzódó praxist megfelelően interpretálhassuk.⁹ A kvalitatív forráselemzés alapvető feladata az egyes források keletkezési körülményeinek és az adott kommunikációs kontextusoknak a minél pontosabb rekonstruálása. Jelen esetben ez a feladat külö-

⁶ Ezekből, valamint más egyházmegyei dokumentumokból – például az imént említett körlevelekből – bő válogatást közöl a Mózessy Gergely szerkesztésében megjelent egyházmegyei forráskiadvány (Mózessy 2004). A továbbiakban az egyszerűség kedvéért az innen idézett dokumentumokra a kiadvány címének (Inter Arma) rövidítésével és oldalszámmal utalok (például IA 35). Hasonló forráskiadványok már más egyházmegyei levéltáraiból is napvilágot láttak, illetve előkészületben vannak (Perger 2005; Muhi–Várady 2006; Varga 2015).

⁷ A *Historia Domusok* kutathatósága nélkül ez az írás nem születhetett volna meg. Ezúton köszönöm Spányi Antal megyéspüspök úrnak a kutatási engedély megadását, Mózessy Gergely levéltárosnak és Bechtold Panna levéltári munkatársnak pedig a begyűjtési és digitalizálási akció lebonyolítását. A felhasznált háztörténetekre a következőképpen utalok: például Bia HD (az oldalak általában számozatlanok – lásd még a forrásjegyzéket). A *Historia Domusok* társadalomtörténeti forrásértékét leginkább a 17–18. század kutatói hangsúlyozzák, a 20. századra vonatkozóan – érzésem szerint – egyelőre kevésbé aknálták ki őket a történészek és a néprajzosok. Fontos kezdeményezésként kiemelhető a Pécsi Egyháztörténeti Intézet gyűjtő- és feldolgozó munkája. A közelmúltban az első világháború egyházi tapasztalat-történetével (is) foglalkozó kiállításon használták fel a *Historia Domusok* (katalógus: Bánkúti–Varga–Vértesi 2015), forráskiadvány előkészületben.

⁸ Greszl naplója először a Németországba kitelepített magyarországi németek újságja, az *Unsere Post* hasábjain jelent meg folytatásokban (1955), a fronthonapok bejegyzéseit Greszl a nagykovácsi „Heimabuch”-ba is beleszerkesztette (Greszl 1962, 49–53). A naplójegyzeteket – kiegészítve a *Historia Domus* megfelelő bejegyzéseivel – a közelmúltban kétnyelvű köteté szerkesztette Pájer Árpád (Pájer 2003). A gazdag helytörténeti jegyzetanyaggal ellátott kötet sajnos fontos forráskritikai kérdéseket hagy megválaszolatlanul (kihagyások, esetleges utólagos módosítások, eredeti nyelv – ez a napló esetében valószínűleg német, a HD-ban pedig magyar). A továbbiakban a kötetre a cím (*Szomorú napok*) rövidítésével és oldalszámmal utalok, amennyiben a HD-ból (és nem a naplóból) származik az idézet, azt külön jelezem (például SzN 111. = Nagykovácsi HD).

⁹ A tanulmány ezzel kísérletet tesz a történeti anyag újfajta etnográfiai megközelítésére, amint azt újabban Rhyss Isaac és Pierre Bourdieu elméleteire alapozva többen javasolják (vö. „historische Ethnographie”: Wietschorke 2010; „historische Praxeologie”: Haasis–Rieske 2015).

nösen kiemelendő, hiszen a forrásokban gyakran tetten érhetők az azok formáját, tartalmát és így értelmezési lehetőségeit is messzemenően meghatározó szituatív tényezők (például a levelek illetéktelen kézbe jutásától való félelem vagy más okból fakadó „ön-cenzúra”; a leírtaktól való időbeli távolság problémája). Most csak egy különösen beszédes példát idézek. Hufnagel Ferenc solymári esperesplébános püspökhöz írt levelének egy pontján hirtelen a következő mondatot szúrja közbe: „Mivel eddig nem tudhattam, hogy nem postával küldöm el soraimat, s csak most értesültem, hogy személyesen viszik el Atyának: szabadjon most már őszintén megmondanom: [...]”. A levélíró ezután a körülményes, óvatos hangnemről a magánleveleiből ismert fraternizáló regiszterre vált, és az előtte leírtakat részletesen kifejtve tartalmilag is nagyban árnyalja mondanivalóját. Az ilyen szövegszerűen jelentkező utalások mellett sokszor csak gyanítani tudjuk az egyes fogalmazási választások, a fogalomhasználat mögött rejlő intenciókat. A szóbeli kommunikációs csatornákra tett gyakori utalások (például „míg személyesen számolhatok be egyházközségünk nehéz helyzetéről”¹⁰) arra is figyelmeztetik a kutatót, hogy az elemzett írásos forrásokat egy összetett kommunikációs rendszer töredékeiként szemlélje.

A vizsgált községek és lelkipásztoraik

A címben szereplő Buda környék nem egzakt földrajzi név, és nem jelöl jól körülhatárolható néprajzi egységet sem.¹¹ A vizsgálatba bevont települések kijelölésekor egyrészt pragmatikus szempontok vezettek (forráshelyzet), másrészt igyekeztem nagyjából hasonló háborús eseményeket átélő (a megszállás kezdete, vége, intenzitása), de valamilyen más tekintetben (lakosságszám, etnikai és vallási összetétel, fejlettség) egymástól különböző településeket választani. Így a továbbiakban példáim túlnyomó részét a következő községekről hozom (1. táblázat).

¹⁰ IA 129. (Makai Lajos csobánkai adminisztrátor jelentése, 1945. augusztus 18.)

¹¹ A német nyelvű szakirodalomban meghonosodott, változó jelentéstartalommal használt „Ofner Bergland” kifejezés általában a Budai-hegység és a Zsámbéki-medence német falvaira vonatkozik, de világos határokról nem beszélhetünk, és nekem sem célom ezek kijelölése. Ezúttal (praktikus okokból) nem vizsgálom a főegyházmegyéhez tartozó Budaörsöt, a magyar és protestáns többségű falvak közül Pátyot és Tököt.

1. táblázat. A vizsgált települések nemzetiségi és felekezeti viszonyai¹²

Település	Lakosságszám (1941)	Anyanyelv szerinti megoszlás (1941, %)	Vallási megoszlás (1940, %)
Bia	3820	magy.: 89,7 ném.: 10,2	kat.: 65,7 prot.: 33,1 zs.: 0,9
Budakeszi	7322	magy.: 36,2 ném.: 63,3	kat.: 99,2
Nagykovácsi	2883	magy.: 13,2 ném.: 86,4	kat.: 99,5
Piliscsaba	3285	magy.: 35,1 ném.: 50,9 szlo.: 12,9	kat.: 95,7 prot.: 3,35 zs.: 1,5
Pilisvörösvár	8392	magy.: 39 ném.: 58,6 szlo.: 1,6	kat.: 93 prot.: 4 zs.: 1,4
Solymár	4096	magy.: 40 ném.: 59,7	kat.: 99,1
Tinnye	1454	magy.: 93,5 ném.: 1,5 cigány: 4,3	kat.: 61,22 prot.: 33,7 zs.: 5
Torbágy	2532	magy.: 30 ném.: 69,9	kat.: 96,1 prot.: 3,6
Törökbálint	5176	magy.: 45,7 ném.: 54	kat.: 92,7 prot.: 5,2 zs.: 2
Zsámbék	4525	magy.: 19,3 ném.: 80,6	kat.: 98,3 zs.: 1,3

Forrás: Népszámlálás 1941, 580; *Schematismus* 1940.

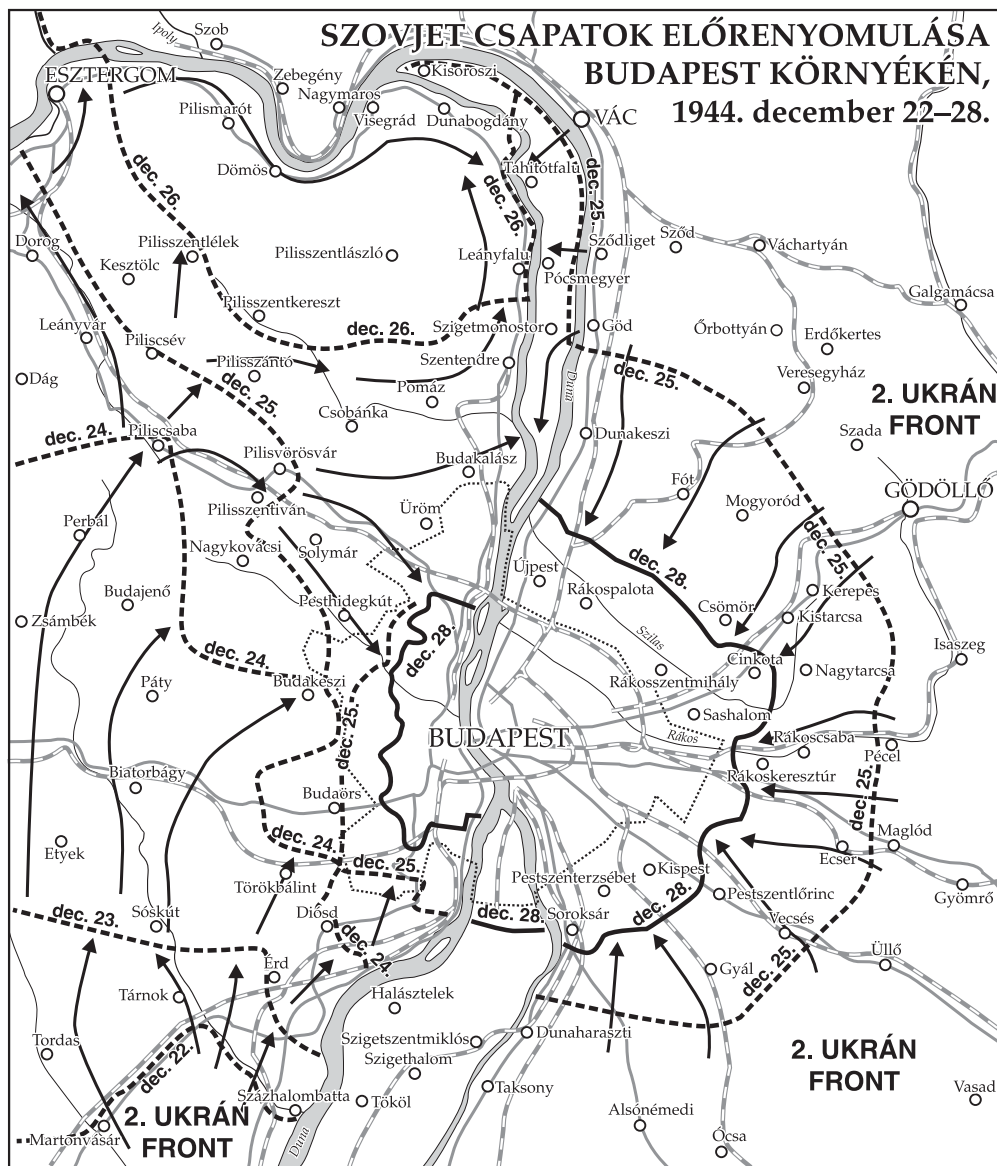
A választott települések közigazgatásilag Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Budakörnyéki járásához (kivéve Piliscsabát, amely a Szentendreihez), egyházszervezeti szempontból pedig a Székesfehérvári Egyházmegye bicskei (Bia, Tinnye, Torbágy, Zsámbék), érdi (Törökbálint), illetve budai alsó (Budakeszi, Nagykovácsi, Pilisvörösvár, Solymár) esperei kerületéhez tartoztak (1. térkép).

Tinnye és Bia kivételével a többi község lakosságának gerincét – minden asszimilációs és agglomerációs folyamat ellenére, amelyek hatásai jól látszanak az anyanyelvi arányokon – még ekkoriban is a 18. század folyamán betelepült római katolikus németek leszármazottai alkották.¹³ Ezeket a településeket felekezeti szempontból egészen a kitelepítésig a katolikusok jelentős túlsúlya jellemezte. A biai őshonos magyarság erős protestáns (református) kisebbséget alkotott, de a lakosság kétharmada (németek és magyarok vegyesen) katolikus volt. Tinnye csaknem színmagyar lakossága kétharmad-egyharmad arányban volt katolikus, illetve református vallású. Megemlítendő még Piliscsaba jelentős római katolikus szlovák

¹² A nemzetiségi megoszlás arányainak kiszámításánál az 1941-es népszámlálás adatait vettem alapul (Népszámlálás 1941, 580), a vallási megoszlásnál viszont az 1940-es egyházmegyei sémátizmust (*Schematismus* 1940), amely külön tartalmazza a plébániákhoz tartozó filiák adatait is. Itt a településekhez szervesen nem kapcsolódó, viszont a felekezeti megoszlást torzító leányegyházakat nem vettem számításba (Budakeszi esetében a község határában lévő szanatóriumokat, Solymár esetében a Rozália téglagyárat, Nagykovácsi esetében az elmegyógyintézetet, a Tisza István-telepet és a Julian-namajort). Piliscsaba esetében hozzávettem Klotildligetet, de Piliscsaba-Tábort nem, Biához hozzászámoltam Herceghalom adatait, Pilisvörösvárhoz pedig az önálló filiaként nem jelölt Bányatelepet. A zsidókkal kapcsolatban lásd még: <http://pest.zsidomult.hu/index.php/jarasok-telepulesek/pilis/budakoernyei-jaras>, 2015. augusztus 30.

¹³ A Budapest körüli „sváb gyűrű”, mint önálló entitás, a korabeli közbeszédben és a társadalomtudományban is jelen volt (Marchut 2014, 12). A Budakörnyéki járás településeinek a két világháború közötti demográfiai, vallási, etnikai és társadalmi folyamatairól a közelmúltban részletes elemzést készített Somlai Péter (Somlai 2014, 14–47).

1. térkép. A Buda környéki terület szovjet megszállása

Forrás: Ungváry 2013, 61.

kisebbsége. Kisebb cigány csoportok minden településen éltek, ők azonban a népszámlálási adatok között általában (jelen esetben Tinnyét kivéve) nem jelennek meg külön etnikumként.¹⁴ Csak Tinnyén, Piliscsabán, Zsámbékon és Pilisvörösváron éltek kisebb, a helyi társa-

¹⁴ Bonomi 1943.

dalomba integrálódott zsidó közösségek, de néhány zsidó vallású és származású család a többi településen is előfordult.¹⁵ A háború utáni migrációs mozgások – elsősorban a sváb lakosság nagy részének 1946-os németországi kitelepítése¹⁶ – miatt a térség etnikai és vallási összetétele gyökeresen megváltozott, ez azonban már kívül esik a tanulmányban vizsgált időszakon. A következőkben – eltekintve a települések részletes jellemzésétől – kizárólag a későbbi fejezetek megértéséhez szükséges egyházi adottságokat ismertetem.¹⁷

A vegyes lakosságú Bián Roszner Tibor (szül. 1912) volt a plébános 1939-től, a szomszédos Torbágyot pedig 1935-től Bokor József (1895–1949) látta el adminisztrátorként. Tinnye lelkipásztora 1938 óta Oszkó János (szül. 1896) volt (lelkési minőségben). Törökbálint plébánosa Babics György (szül. 1884) volt 1930 óta. Káplánja négyük közül csak utóbbinak volt Várnay Lajos személyében, aki azonban december 9-én „eltávozott azzal, hogy egy ideig távol marad, de valószínűbb, hogy kimegy Németországba”. Babics ideiglenesen Budapestről kért kiegészítőt az adventi időszakra, de nem tudjuk, kapott-e. Jellemző, hogy a december 11-én kelt levél csak februárban érkezett meg a püspökségre.¹⁸

A budakeszi plébániát az idős Braun Gyula (1879–1952) prépost-plébános vezette. Káplánját, Mersei Antalt (1919–2007) 1944. december elején tábori lelkési szolgálatra hívták be.¹⁹ Az 1943–1944-ben Budakeszin hitoktató holland Wesselink Henrik novemberben a Volksbund-evakuáció keretében Németországba távozott (erről lásd bővebben A „svábkérdés” a háború előtt, alatt és után című fejezetet). Braun decemberben még tudott szerezni maga mellé szerzetes kiegészítőket, néhány héttel később azonban a plébániáról hurcolták el Kajdi Ferenc és Laskay (Róth) Antal jezsuita atyákat (sorsuk máig feltáratlan).²⁰ Ettől kezdve 1945 márciusáig egyedül kellett ellátnia a mintegy hétezer lelket számláló nagyközség lelkipásztori feladatait. Ezért a szülei látogatására hazaérkező Geiger Jakab zsámbéki káplánt maradásra bírta. Később azzal érveltek a káplán „öndispositio”-ja mellett, hogy Budakeszin

¹⁵ Az 1940-es egyházmegyei sematizmus (*Schematismus* 1940) szerint Zsámbékon 60, Tinnyén 72, Pilisvörösváron 119, Piliscsabán 50 fő. A többi településen, ahol jelentősebb számot találunk, ott az valamilyen, a faluhoz szervesen nem kapcsolódó filia miatt van (például Budakeszin az Erzsébet Szanatórium). Emellett fontos megemlíteni, hogy az ingázás, piacozás és a nyaranta a környéket tömegesen felkereső üdülőközönség révén a térség lakossága kapcsolatba került a budapesti zsidó kispolgárság (illetve az „alsó középosztály”) számos tagjával.

¹⁶ Budaörsön és Törökbálinton 1947-ben egy második – kisebb volumenű, de már a szovjet megszállási zónába irányuló – kitelepítés is lezajlott.

¹⁷ A következő rövid bemutatások a feldolgozott források alapján kirajzolódó képet tükrözik, komolyabb életrajzi kutatásokat nem végeztem. Esetenként felhasználtam az egyházmegyei sematizmusokat (*Schematismus* 1940, 1945), az egyházmegye internetes adattárát (<http://www.szfvvar.katolikus.hu/adattar>) és a *Katolikus lexikon* számos szócikkét is (lexikon.katolikus.hu).

¹⁸ SzfvPL 4573 9/1944. Az 1945-ös egyházmegyei sematizmusban Várnay már hivatalon kívülként („extra officium”) van feltüntetve (*Schematismus* 1945, 24).

¹⁹ SzfvPL 4511 11/1945. Mersei csak 1945 végén tért vissza. A hívek egy csoportja december 12-i keltessel kérte is a püspököt, hogy hagyja meg Budakeszin (SzfvPL 4511 sz. n./1945), de végül Nagyténybe helyezték.

²⁰ A jezsuita rendtörténet úgy tartja, decemberben tűntek el (Bánkuti 2009). Braun leveléből kiderül, hogy „mindkét páttert jan. 4-én a plebániáról mint »gyanús«-okat elkísérték, azóta nyomuk veszett. Senki sem tud felvilágosítást adni hollétükről” (SzfvPL 4511 25/1945 [kelt. április 9.] – idézi IA 117).

nagyobb szükség volt akkor egy második papra, mint Zsámbékon, ahol a plébános mellett még (legalább) négy pap tartózkodott.²¹ A források alapján egyébként Braun alapvetően konfliktuskerülő természetű lelkipásztornak tűnik.²² Mindenesetre tény, hogy a háború után haláláig budakeszi plébános maradt. Budakeszin a lányok oktatását a harmincas években elkészült zárdaiskolában az Isteni Megváltó Leányai végezték. A plébániához filiaként Makkosmária és két szanatórium is tartozott, közülük a nagyobbikban (Erzsébet Szanatórium) a betegként odakerült Csanádi egyházmegyei Váczy Pál teljesített szolgálatot; halála után ezt Ocskó Lajos, egy ott betegeskedő piarista atya vállalta ideiglenesen.

Piliscsaba pasztorációját 1940-től a püspök a helyi lazarista rendházra bízta (Congregatio Missionis, misszióspapok). 1941 májusától dr. Janisch Mihály CM tartományfőnök (1901–1974) adminisztrálta. A szlovák nyelvű prédikációkat Ruzsik Vilmos CM tartotta, aki 1945 tavaszán a plébánia vezetését is átvette Janischtól. A Piliscsabától 1925–1950 között különvált, üdülőterület jellegű Klotildligetnek 1937-től önálló egyházközsége volt, de önálló lelkészség csak 1945 decemberében lett, a vizsgált időszakban filiaként Piliscsaba – tehát a lazarista rendház – látta el. Piliscsabán a lazaristák mellett működött a vincés nővérek (Páli Szent Vince Szeretet Leányainak Társulata) nővérotthona, az angolkisasszonyok (Institutum Beatae Mariae Virginis) polgári iskolát működtettek, a megváltós nővéreknek (Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek) és még egy női szerzetnek (Szentségi Jézus Szolgáloi Kis Társasága) is volt itt háza.²³

A mintegy nyolcezer lelket gondo­zó pilisvörösvári plébánia élén Gáger József (1895–1945) állt, aki nem sokkal a front elvonulása után, április 17-én szívrohamban meghalt. Pilisvörösváron rendszerint két kisegítő pap (káplán és hitoktató) is szolgált, az egyikük felelt a népes Bányatelep pasztorációjáért („bányalelkész”). A vizsgált hónapokban megfordult itt Maurer Ferenc, Marlok István és Kovács Jenő. Az elhunyt Gáger plébános helyét 1945 áprilisában ideiglenesen Marlok István addigi hitoktató-káplán vette át adminisztrátori minőségben.²⁴

Az 1936-tól Nagykovácsiban szolgáló Greszl Ferenc (1903–1987) volt a vizsgált plébánosok között talán a legérdekesebb személyiség.²⁵ A sváb családból származó pap, aki a két világháború között lelkes nemzetiségi érdekképviselőt és német nyelvű pasztorációt

²¹ Ebben a hosszabb elemzésre is érdemes esetben több szempont és érvrendszer (például egyházi fegyelem vs. szükség diktálta kényszer) ütközik a háború okozta rendkívüli helyzet miatt. (SzfvPL 4511 25, 32, 38, 628 stb./1945, illetve IA 117; SzfvPL 4580 sz. n./1945, illetve IA 290.)

²² Somlai 2014, 82.

²³ Piliscsaba HD; lexikon.katolikus.hu; Piliscsaba nemzetiségi és pasztorációs történetéről, illetve a szerzetesrendekről lásd Csíky 2002; Csíky 2003.

²⁴ Pilisvörösvár történetéhez és társadalmához lásd Váradi 1996.

²⁵ Greszl Ferenc életútját már többször megírták hosszabban-rövidebben (például Tafferner 1988), de átfogó életrajzi tanulmány még nem született róla. Marchut Réka könyvében sokat idézi Greszl naplóját (Marchut 2014), Grósz András pedig (egyelőre csak kéziratban olvasható) disszertációjában foglalkozik a két világháború közötti német mozgalomban viselt tevékenységével (Grósz 2014, 188–191). A volt nagykovácsi plébános életének németországi periódusában is sokat foglalkozott a magyarországi németiség múltjával (egyik fő műve: Greszl 1971), és tevékenyen részt vett kitelepített nagykovácsi híveinek közösség-szervezésében.

folytatott, a szovjet megszállás idején mindvégig állomáshelyén maradt, 1945 tavaszán azonban egyre inkább kiéleződött a feszültség közte és a formálódó új politikai elit között. Végül – egy május 27-én tartott karakán prédikációja után – a letartóztatás elől Perbálra, onnan Zsámbékra, majd a piliscsabai, később a szobi lazaristákhoz távozott. Ősszel visszatért Nagykovácsiba, ahol 1946. március 20-án letartóztatták, és a budakeszi kitelepítettek transzportjával – saját híveit megelőzően – Németországba deportálták.²⁶

A solymári plébános, Hufnagel Ferenc (1885–1956), a budai alsó kerület esperese még 1917-ben került a sváb faluba, a két világháború közötti évtizedekben a helyi közélet meghatározó alakja volt, és bár többször is próbálkozott más állomáshelyre kerülni (1938, Budakeszi; 1943, Budafok), végül solymári plébánosként érte az 1944-es év, amely az amúgy is beteges szervezetét még jobban megviselte. A megszállás hónapjaiban Solymáron volt, és az 1945-ös év első felében is igyekezett megküzdeni az új helyzettel. A sváb hívek kitelepítése körüli küzdelmek azonban teljesen felőrölték az erejét, 1946-ban elmenekült, az egri szervitáknál húzta meg magát, majd nyugdíjazásáig fehervárcsurgói plébános volt.²⁷ Solymáron káplán is segítette a munkáját. 1944 nyarától 1945 szeptemberéig Winkler János (szül. 1913), egy lelkipásztori gyakorlatát végző, budaörsi származású jezsuita volt mellette, sőt betegsége idején teljes egészében helyettesítette is. Winkler 1945 legvégén nemcsak Solymárt hagyta ott, de végül papi hivatalától is megvált.²⁸

Zsámbékon a vizsgált évben több pap is szolgált. A falu plébánosa (1933-tól), egyben a bicskei kerület esperese Folláth Ádám (1902–1978), káplánja 1943-tól a budakeszi születésű fiatal Geiger Jakab (1919–2011) volt. Utóbbi 1945 márciusában – Folláth nem kis felháborodására – Budakeszin maradt, hogy segítse az ott egyedül működő idős plébánost. Zsámbékon hitoktatóként működött még a plébános testvéröccse, Folláth József. A keresztes nővérek (Szent Keresztről Nevezett Irgalmas Nővérek) zsámbéki tartományházában és internátussal működő iskolájában²⁹ Kresz Rudolf látta el a zárdalelkész feladatokat. A házban két idős pap (Csúcs István kanonok és Jelinek Antal nyugalmazott esperes) is besegített. Zsámbék a többi településhez képest sokat szenvedett a front alatt (a frontvonal Mány és Zsámbék között húzódott).³⁰ A plébános többször ír a szovjet parancsnokkal kialakított jó viszonyáról és arról, hogy az „átalakulás után” sok hatalmat kapott a kezébe (például a földigénylő bizottságban), ennek ellenére 1945 őszén letartóztatták, és rövid időre internálták is. A zsámbéki helytörténet – érdemei elismerése mellett – meglehetősen ellentmondásos képet fest Folláth Ádám háború utáni (elsősorban a kitelepítéssel kapcsolatos) tevékenységéről.³¹

²⁶ SzN 100.

²⁷ A plébános személyével és – elsősorban háború utáni – tevékenységével a kiváló solymári helytörténeti műhely kutatói foglalkoztak. Lásd Hegedűs–Milbich 2011, 176–179; Ritter 2013.

²⁸ A bonyolult ügy 1945 nyarától egészen 1946 januárjáig húzódott, részletes feldolgozása sok tanulságot ígér.

²⁹ A zsámbéki rendház és iskola történetét – egyben a háborús eseményeket is – nagy részletességgel feldolgozta disszertációjában ifj. Rabár Ferenc (Rabár 2008).

³⁰ IA 290.

³¹ Jelli II. 1988.

Lelkipásztori kihívások a front közeledtével

A templom és az iskola légiriadó idején

Magyarország háborúba lépését követően a Buda környéki települések mindennapi élete még hosszú ideig többé-kevésbé normális mederben folyt. Természetesen a változó hadi helyzetről szóló hírek (Sztálingrád, Don-kanyar), a hadbavonultakért való aggodalom és az egyre szaporodó kellemetlenségek, fenyegető jelek (infláció, áruhiány, jegyrendszer,³² elsötétítési és légoltalmi rendeletek) rányomták a bélyegüket az emberek hangulatára, az 1944-es év eseményei pedig egyre nyilvánvalóbbá tették a tényleges háború közeledését. Ez a „normális társadalomból” a „háborús társadalomba” való átmenet jól nyomon követhető az egyházi forrásokban is, különösen a *Historia Domusok* lapjain. Szinte minden háztörténetben találkozunk ehhez hasonló helyzetértékelő mondatokkal: „Így háborús szellemben Isten kegyelmébe bízva sorsunkat, Te Deummal fejeztük be az évet”.³³ Vagy egy négy év távlatából visszatekintő szövegben: „Az 1944. évben már nagyon is éreztük a háború nyomasztó hatását. Gyakoriak voltak a légítámadások, melyek elől a pincében kerestünk menedéket, még az éjjeli nyugalmat is gyakran zavarták. Az autóbuszokat háborús célra használták fel, ezért Budakeszről is beszüntették az autóbuszjáratokat”.³⁴ Egy másik plébános így emlékszik erre az időszakra: „A háború vihara ezalatt egyre jobban közeledett Hazánk és közéletünk ege fölé. Elsötétítés, légítámadások, tüzelőhiány, kezdődő nyomor, bevonulások, hősi halottak, eltűntek siratása, mind-mind megnehezítette a lelkipásztori munkát.”³⁵ A papság mind lelkipásztori, mind gyakorlati eszközökkel igyekezett reagálni az egyre aggasztóbb helyzetre.

A mindennapok normalitását leginkább az egyre sűrűsödő légoltalmi riadók törték meg („a kedélyeket mindinkább idegesíti az állandó légvédelmi készültség és idegháború”),³⁶ a félelemérzet különösen Budapest bombázásának kezdetével (1944. április 3.) növekedett meg. Bár a vizsgált falvakat nem érte súlyosabb bombatámadás, a veszély valós volt, a fővárost és környékét ért légítámadások számos áldozatot szedtek a környező falvakból is.³⁷ A légiriadók az istentiszteleti cselekmények megszokott rendjét is befolyásolták. A törökbálinti plébános leírása szerint „ettől fogva sokan nem mertek szentmisére

³² Lásd Romsics 1999, 256.

³³ Tinnye HD.

³⁴ Budakeszi HD.

³⁵ Bia HD.

³⁶ SzN 33. (= Nagykovácsi HD, 1943. október.)

³⁷ Shvoy püspök május 12-én papjainak küldött körlevelében írta: bérma körútja során meglepve tapasztalta, hogy „a falu jobban fél a bombatámadástól, mint a város” – Lit. Enc. 1944/III., 15. (május 12.) Idézi IA 82. – Az egyházmegye egyes településein a komoly és hosszan tartó bombázások (például Budafokon, Csepelen, Horthyligeten vagy később éppen Székesfehérváron) természetesen egészen más helyzetet teremtettek pasztorációs szempontból is (lásd a püspöknek az 524. oldalon idézett dicsérő szavait). Januári körlevelében Shvoy „tömegterjesztésre is melegen” ajánlotta dr. Ignác László *Velem Isten a légiveszélyben* című füzetét, amely „a fenyegető veszélyek idején nagy lelki hasznót és megnyugvást szerezhet mindenkinek”. Lásd Lit. Enc. 1944/I. 10. (január 6.).

jönni, vagy ha megjelentek is a templomban, az első jelle elhagyták a templomot. Voltak azonban olyanok is, akik nyugodtan megmaradtak a templomban”.³⁸ Shvoy püspök 1944 elején részletesen eligazította a papságot, mi a teendő, ha a szentmisét légiriadó zavarja meg, és rendelkezett az oltáriszentség, a szent olajok és az anyakönyvek (egy későbbi utasításban pedig az egyházi iskolák iratainak) szükség szerinti biztonságba helyezéséről, a vészhelyzetben követendő pontos cselekvési rendről.³⁹ Mivel a délelőtti szentmiséket sokszor megszakították vagy ellehetetlenítették a szinte menetrendszerű légiriadók, a püspök az Apostoli Szentszék felhatalmazásával június 15-én kelt körlevelében engedélyt adott a délutáni misézésre.⁴⁰ Erre az akkoriban még merőben szokatlan gyakorlatra szinte minden plébános tesz utalást, példaként a tinnyei *Historia Domusból* idézek: „Máj. 12-től állandó lego szolgálat volt, és a vasár- és ünnepnap szentmiséket ha a lego félórával 11 után véget ért, ½ 12-kor, más esetben rendes időben, s ha 10–½ 12 lego volt, ez esetben este 7 órakor tartottuk meg a 10 órai szentmisét. Sajnos híveink az esti szentmisére nem jöttek olyan szép számmal, mintha rendes időben lett volna a szentmise. 4 esetben tartottuk este. Az iskolai és plébánia anyakönyveit biztonságba helyeztük a plébánia pincében.”⁴¹ Nemcsak a szentmisék, de a körmenetek, búcsúk és más szabadtéri ünnepek szokásos rendje is megváltozhatott. Már az úrnapi körmenetet (amely pedig a virágszőnyeg miatt különösen fontos ünnep volt egyes helységekből) sem mindenhol tartották meg rendesen.⁴² Pilisvörösváron a „búcsú napi nagymisé és körmenetet” (augusztus 15.) kellett előrehozni 8 órára „a 10 óra tájban általában várható légiveszély miatt”. Nagykovácsiban pedig elmaradt a Greszl plébános által nagy ünneppé fejlesztett kora őszi aratási ünnepség („Erntedankfest”).⁴³ Más esetekben annak volt hírértéke, hogy egyes cselekményeket a rendes időben és módon meg tudtak tartani.⁴⁴

A vizsgált falvak nagy részében működött valamilyen egyházi oktatási intézmény, így a háború közeledtével ez a kérdés is fontos szerepet kap a forrásokban. Egyes helyeken továbbra is kántortanítók látták el az elemi iskolák oktatási feladatait, máshol az államosított iskolák mellett működtek különböző szintű egyházi intézmények. Az egyház a kötelező hitoktatás révén az állami iskolákban is jelen volt. A leánynevelést sok helyen különböző női szerzetesrendek végezték (lásd *A vizsgált községek és lelkipásztoraik* című fejezetet). Az 1943/1944-es tanév eleve később kezdődött („a gyermekeknek még az iskola közelébe sem szabad menniük, mert hátha [...] egy angolszász repülő bombát ejt rájuk”),⁴⁵ a márciusi német megszállást

³⁸ Törökbálint HD.

³⁹ Lit. Enc. 1944/I. 8. (110/1944., január 6.) Idézi: IA 81.

⁴⁰ Lit. Enc. 1944/V. 23. (1472/1944., június. 15.). A püspök a délutáni misén való áldozáshoz négyórás szentségi bőjtöt írt elő.

⁴¹ Tinnye HD.

⁴² Például Zsámbékon csak a papság részvételével a templom körül (Jelli II. 1988). Bár az is lehet, hogy nemcsak a légi veszély, hanem az eső is közrejátszott a rövidítésben (erre utal Kresz Rudolf zárdalelkész levele: SzfvPL 5980 sz. n./1944).

⁴³ SzN 36. (= Nagykovácsi HD, 1944. szeptember 17.)

⁴⁴ Például a tinnyei feltámadási és úrnapi körmenetet (Tinnye HD).

⁴⁵ SzN 33. (= Nagykovácsi HD 1943. október.)

követően 1944. március 31-ével pedig – miniszteri rendeletre – mindenütt be kellett szüntetni a tanítást. Egyrészt a légi fenyegetettség miatt, másrészt azért, mert az iskolákat a német (és helyenként a magyar) hadsereg foglalta le. Szeptemberben néhol ugyan megkezdődött az új tanév (korlátozott kapacitással, esetleg alternatív helyszínen), de általában csak alig néhány hétig tartott, mert az iskolákat újfent és immár egészen a katonaság vette igénybe (lásd *A német megszállás tapasztalata* című alfejezetet). Az így elfoglalt iskolák tehát helyenként már a szovjet megszállás előtt súlyos károkat szenvedtek. Több példa van rá, hogy a papok és tanítók a hosszú szünet alatt is igyekeztek foglalkozni a gyermekekkel, fiatalokkal, Torbágyon például három-négy fős csoportokban, házaknál tanígtatták őket.⁴⁶

Engesztelés és bűnbánat – vallásosság a front közeledtével

A püspöki körlevelek ismételten engesztelő szentmisék, szentségimádások, triduumok és imaórák tartására buzdították (vagy utasították) a plébánosokat. A rendkívüli helyzetre adott vallásos válasz a bűnbánat és az engesztelés gondolatai köré rendeződött. Az emberiség bűneként értelmezett háború ellen a vallásos embernek fokozott buzgósággal kell felelnie: „Ha a háború a megvetett és semmibe vett Isten megérdemelt büntetése, nyilvánvaló a hívő emberek kötelessége. Az idei nagybőjt egész különösen a komoly bűnbánat és engesztelés ideje kell, hogy legyen. [...] A saját bűneinkért végzett önmegtagadás mellett, a másokért, a szegény istentelen emberekért való engesztelő önfeláldozást, önmegtagadást szeretném nagyon a lelketekre kötni Szeretett Híveim.”⁴⁷ A plébánosok jelentéseikben és a Historia Domusokban számos engesztelő, bűnbánati cselekményről, akcióról számolnak be. Greszl Ferenc nagykovácsi plébános például már 1943 farsangja kapcsán megbotránkozással számol be róla, hogy a lakosság (főleg a fiatalok) körében az aggasztó háborús helyzet ellenére hatalmas „élvezetvágy”, „táncórület” uralkodik. Ezért az az évi farsangvasárnapot bűnbánati, böjti és szentségimádási napként hirdette meg: a kocsmárosoknál elérte, hogy ne nyissanak ki aznap, vagy legalábbis ne engedjék a zenés mulatságot. Jellemző a plébános befolyására, hogy az akciót végül sikeresként nyugtázta, bár „egyes rosszakaratók gúnyosan várták a felsülést”.⁴⁸ A biai plébános így emlékszik a háború előtti buzgóságra: „Sok kilencedet, triduumot, szentségimádási órát és engesztelő körmenetet tartottunk. Így – a doni visszavonulás rettenetes napjaitól fogva bevezettem a minden hó utolsó 9. napján tartott kilencedet, melynek 3 utolsó napján csak este ettünk 1-1 drb. kenyeret, és vizet ittunk. Sokan betartottuk ezt, és hála Istennek a mi községünk elég szépen megmenekült minden tekintetben a háborús veszteségektől.”⁴⁹ Különösen érdekes – és a községi ünnepek hosszú hagyományának talán utolsó példája – a törökbálinti eset, ahol az egyházközségi képviselő-testület „határozatban [kívánta] kimondani a községnek ünne-

⁴⁶ SzfvPL 4533 3017/1944.

⁴⁷ Lit. Enc. 1944/II. 11. (A főpásztor nagybőjti szózata, ötvenedvasárnap – számításaim szerint február 20.)

⁴⁸ SzN 31–32. (= Nagykovácsi HD, 1943. március 7.)

⁴⁹ Bia HD.

pélyes felajánlását Jézus szentséges Szívének”, és az Úrnapja nyolcadát követő péntek községi ünnepként való megtartását. A felajánlási aktust a korábbi, nagy veszélyek esetén tett községi felajánlások példája ihlette, középpontjában az engesztelés és a bűnbánat állt: „1710. november 16-án a törökbálinti bíró a községi eljárósággal az egész község nevében az akkor dúlt pestis következtében Xavéri Szt. Ferencet a község patrónusává választotta, tiszteletére kápolnát építettek, községi ünnepet fogadtak előtte való böjttel, így indokolt, hogy a mostani politikai és egyházközségi képviselő-testület az ötödik éve dúló véres és borzalmas világháborúban szintén az égre emeli tekintetét, onnan kér és vár segítséget, Jézus Szt. Szíve is fennmaradó tanúságképpen önmegtagadásra, bűnbánatra és engesztelésre szólítja fel a falu népét”. Külön ki kell emelnünk azt a tényt, hogy a felajánlás és a községi ünnep gondolatát egyértelműen magáévá tette a politikai község is, amely a szöveg szerint „ilyen irányú határozatát már meghozta”, a felajánló imát pedig a község polgári vezetője, „dr. Felkay Ferenc főjegyző úr mondja el”.⁵⁰

Arra nehéz választ adni, hogy az effajta „vallásos hadviselés” valójában a helyi társadalmak mekkora részét tudta megmozgatni. Erre vonatkozóan faluról falura és időről időre más és más ítéletekkel találkozunk. A püspök 1944 májusában a falvakban lévő „közömbösök” számának emelkedésére hívja fel a figyelmet, ugyanakkor azt is örömmel tapasztalta, hogy „a lelkek nagy szomjúsággal várják, és hálásan fogadják a hit vigasztaló, erőt és eligazítást egyedül adó szavait”.⁵¹ Összességében úgy tűnik, mintha a közvetlen háborús veszély közeledtével fokozódott volna az emberek vallás iránti igénye, a szentmise és más liturgikus események látogatottsága. Torbágy plébánosa – már a front előestéjén – így jelentett a püspöknek: „A templomban: naponkint mise alatt rózsfüzér, Lorett. lit. és XII. Pius engesztelő imája lesz mondva. Napi áldozások duplájára ugrottak fel, aminek nagyon örülök.” Shvoy püspök válaszában Székesfehérvárral kapcsolatban is a vallásosság, a hívő buzgóság emelkedéséről számol be.⁵² Törökbálintról is hasonló intenzív vallás iránti igényt jegyzett fel Babics György plébános: „A nehéz viszonyok mellett a hívek nagy részében a valláshoz való ragaszkodás csak fokozódott.”⁵³ A vallásosság intenzitása természetesen nem választható el az adott településeken kialakult mikroklimától, a pap és a közösség, illetve egyes társadalmi csoportok között fennálló viszonytól sem.

Karitás és hadigondozás

„A lelkipásztori munkának egyik legfontosabb ága ma a hadigondozás, amelybe a lelkipásztorkodó papságnak teljes erejével bele kell állnia” – írta Shvoy püspök októberi körlevelében. A hadigondozás ügyének támogatására – a hasonló világi szervezet munkáját kiegészítendő – 1944 folyamán létrejött, és több helyen működésbe is lépett a Katolikus Akció Bajtársi

⁵⁰ SzfvPL 4573 1644/1944 (*Egyházközségi képv. test. jegyzőkönyve Jézus Szíve ünnepe tbn.*, kelt június 8-án).

⁵¹ Lit. Enc. 1944/III., 15. (május 12.) Idézi IA 82.

⁵² SzfvPL 4533 3017/1944.

⁵³ Törökbálint HD.

Szolgálata (KABSZ) is.⁵⁴ A hadigondozás kapcsán a biai plébános új „munkaterületekről” és „módszerekről” ír: „Jött a hadbavonultak gondozása. Sok csomagot küldtünk esetenként az Asszonykőrből, sőt 1943 karácsonyára minden katonának kapott tőlünk egy 2 kg-os csomagot, benne Rózsafüzérrel, csodás éremmel és imakönyvvel, melyet Czapik püspök úr adott ki katonák részére.”⁵⁵ A torbágyi plébános, Bokor József 1944 októberében így jelentett püspökének: „A hadbavonultak családjai rendben vannak. A községgel közösen dolgoztatunk. A bajtársi szolgálat elnöke kezdettől fogva felkérésre kis személyem.”⁵⁶

Az 1941–1944-es szövegek egyébként is számos, a papok és egyházközségek szervezésében vagy támogatásával lefolytatott gyűjtésről és egyéb gyakorlati segítségnyújtási akcióról emlékeznek meg. Ezek között vannak önálló helyi kezdeményezések is, mint például a Greszl Ferenc nagykovácsi plébános által szervezett kórházlátogatások és a (harcoló vagy sebesült) katonák számára tartott ruha-, élelmiszer- és cigarettagyűjtések,⁵⁷ de a nagyobb gyűjtési akciók háttérben püspöki (vagy állami) felhívások álltak.

A budapesti bombakárosultak javára tartott gyűjtések megszervezésére a püspök (belügyminiszteri engedély alapján) június 15-én szólította fel a papokat,⁵⁸ de több helyen ez már korábban megtörtént, nyilván az állami felhívásnak eleget téve. Tinnyén például 1944. május 29-én (pünkösdhétfőn) műsoros ünnepélyt és gyűjtést tartottak (összesen 1485 pengő bevétellel), Nagykovácsiban pedig Greszl plébános „egy szíveket és zsebeket megindító szentbeszéd” utáni sikeres gyűjtés eredményeként 3784 pengőt ajánlhatott fel a nemes célra.⁵⁹ Több beszámoló utal a kibombázott budapestiek és a keletről közelítő front elől menekülők megjelenésére a Buda környéki falvakban. Ehhez járultak a november és december folyamán kiűritett falvak (például Mány, Bicske) menekültjei. Az ő ellátásukból az egyházközségi szervezetek és a plébániák is kivették a részüket. A tinnyei *Historia Domus* tanúsága szerint „ezen bombázási időszak[ban], jún. 1-től nov. 3-ig a községünkben 40 fővárosi család tartózkodott, nagyjából kat[olikusok], akik híveink lelki épülését buzgóságukkal emelték”. Bián ezt írta a plébános: „Közben délről és keletről dörögnek az ágyúk. Rettenetes a menekülőket nézni. Támogatjuk őket intézményesen, de rengetegen vannak.”

⁵⁴ Lit. Enc. 1944/IV. 18–19. (1308/1944., május 20.) Idézi IA 83–84. Az Actio Catholica külön hadigondozási útmutatót is kiadott a lelkipásztorok számára a legfontosabb rendeletekről, lásd Lit. Enc. 1944/VIII. 32–33. (2723/1944., október 20.) Idézi IA 88–89. A Pécsi Egyházmegyére vonatkozóan lásd Gianone 2012, 110.

⁵⁵ Bia HD.

⁵⁶ SzfvPL 4533 3017/1944. Shvoy püspök egyébként is nagy hangsúlyt fektetett a laikus hívek minél hatékonyabb mobilizálására. Körleveleiben is sokat foglalkozik az Actio Catholica helyi szakosztályaival, a hivatásrendi szervezetek (KALOT, KALÁSZ, EMSZO) megerősítésével, a különböző Actio Catholica-akciók lebonyolításával (Diákotthon Mozgalom, Csecsemőkelengye Mozgalom), illetve az egyházközségi szervezetekkel. 1944 nyarán elrendelte az egyházközségi képviselő-testületi választások megtartását: Lit. Enc. 1944/IV. 17. (1325/1944., május 20). Az alakuló ülések jegyzőkönyvei szinte mindenhol be is érkeztek Fehérvárra. Összességében elmondható, hogy a plébánosok viszonylag erős laikus segítőkörükre támaszkodhattak.

⁵⁷ SzN 32–33. (= Nagykovácsi HD, 1943. március 15.)

⁵⁸ Lit. Enc. 1944/V. 24. (1622/1944., június 15.) Idézi IA 84, az állami felhívás már korábban megjelent.

⁵⁹ Tinnye HD; SzN 34–35. (= Nagykovácsi HD, 1944. április 10.)

Az egyház szociális és hadi szolgálatába a szerzetesrendek is bekapcsolódtak. A zsámbéki zárdaiskolában például 1944 nyarán több turnusban betegápolói képzést tartottak tanító- és tanárnők számára, akik aztán a rend kórházaiban végeztek gyakorlatot.⁶⁰

A német megszállás tapasztalata

Az 1944. márciusi német megszállás tényéről a legtöbb Historia Domus megemlékezik. A nagykovácsi Greszl Ferenc a következőket jegyezte fel: „1944. márc. 19. Ma délután épp az öt órai litánia alatt egy német tankosztagnak vonult be a faluba. Később tudtuk meg, hogy az egész országot megszállták, és hogy kormányválság van. [...] 1944. márc. 22. A német katonák elhagyták a falut. Az élet meggy rendesen. Az angol rádió szörnyen fenyeget bombázással. A légtalmi rendelkezések is meg lettek szigorítva.”⁶¹ A biai plébános így írt a bevonulásról: „1944. március 19-én német tankok dübörögnék a községünkön keresztül húzódó bécsi országúton. Nagy részük még az éjjel beszállásolja magát. Elfoglalják az iskolát, az egyesületi helyiségeinket a Szt. Anna utcában. Megszűnik minden élet.” A következő hónapok folyamán a települések nagy részében kisebb-nagyobb német (időnként magyar) csapatok állomásoztak. A mindennapi együttélés, a beszállásolások, az épületek katonai célokra való lefoglalása természetesen számtalan konfliktussal jártak, amelyekből a papság és a plébániák, illetve az egyházi intézmények sem maradhattak ki. Az iskolaépületek lefoglalása körüli és az egyéb túlkapások miatti feszültségek szinte minden településen előfordultak.⁶² Az iskolákban általában kórházakat rendeztek be, de Bián és Pilisvörösváron az iskolaépületben működött az SS sorozóbizottsága, a zsámbéki zárdaiskolában „katonai üdülőt”, az internátusban pedig menekülttábor rendeztek be.⁶³ Természetesen az írásban megörökített tapasztalatok széles skálán mozognak, a negatív hangok mellett több pozitív csalódással is találkozunk. Például Kresz zsámbéki zárdalelkész az ukrainai SS-újoncokat (a kiképzőbarakkok a zárda előtti téren álltak) igen vallásosnak írja le, akik „oly nagy tisztelettel köszönnek a papoknak és nővéreknek”.⁶⁴ A vegyes reflexiók hátterében – többek közt – az egyes csapattestek morálja közötti különbségek álltak. Többször találkozunk azzal a megjegyzéssel, hogy a Wehrmacht katonáiéhez képest az SS-alakulatok viselkedése sokkal több kívánnivalót hagyott maga után.⁶⁵

A Buda környéki német falvak számára a német megszállás legsokkolóbb – és a leg súlyosabb következményekkel járó – epizódja az 1944 tavaszán és nyarán lefolytatott

⁶⁰ SzfvPL 5980 sz. n./1944 (Kresz Rudolf zárdalelkész levelei a püspöknek, 1944. június 9., augusztus 22.)

⁶¹ SzN 33. (= Nagykovácsi HD.)

⁶² Például: „A németek, illetőleg az S.S. többszöri heves szócsaták ellenére elégetik az iskola egész berendezését.” (Bia HD) A püspök június 15-én a katonai célra átadott iskolák felszerelésének és állapotának pontos leltározására utasította az igazgatókat és iskolaszéki elnököket (Lit. Enc. 1944/V. 24. 4853/1944, június 15.).

⁶³ SzfvPL 5890 sz. n./1944. (november 29.) Lásd még IA 288.

⁶⁴ SzfvPL 5890 sz. n./1944. (augusztus 22.)

⁶⁵ Erről számol be a biai és a torbágyi plébános is (Bia HD, illetve SzfvPL 4533 3017/1944.)

SS-kényszersorozás volt. Ezt általában a *Historia Domusok* is említik, hosszabb-rövidebb kommentárral. Budakeszi retrospektív háztörténetében Braun Gyula röviden ennyit írt: „A német községekben mindenütt kényszersorozást tartottak, és 18–50 évig mindenkit besoroztak a német SS. kötelékbe, sőt még a 18 éven aluli leventéket is vitték nyugat felé.”⁶⁶ Ebből a pár szóból természetesen nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, de a mondatok hangsúlyai egy alapvetően kritikus értékelést sejtetnek. Ezzel mindenképpen éles kontrasztba állítható a szomszédos Budaörs plébánosa (Aubermann Miklós), aki állítólag a szószékről is támogatta a sorozási akciót.⁶⁷ A biai plébános (aki korábban is sokat panaszkodott a svábokra) különösebb empátia nélkül jegyezte fel, hogy „Naponta özönlik a sorozóba ezrével a tömeg. Sokan 4-5 napig is várnak, míg sor kerül rájuk, elfogy az ételmük, az S.S. pedig nem törődik velük. A plébánia ostromlott várhoz hasonlít, de mindennek van határa, mi is fejadagból élünk.”⁶⁸ Ezzel szemben a nagykovácsi plébánosnak komoly emberi és vezetői dilemmát okozott a kérdés. Álláspontját érdemes hosszabban is idézni, hiszen az egyben a háború kimenetelével kapcsolatos várakozásait is tükrözi: „1944. június 29. Nagy nyugtalanság vett erőt a községen. Híre járja, hogy a németek a hazai németiséget 17 évtől 45-ig sorozni fogják. Az első hírek szerint csak a Volksbund tagjait fogják sorozni. Azonban most kitűnik, több községben a környéken, így Solymáron, Zsámbékon, Budakeszin volt már sorozás, hogy mások is kaptak a községi előjárások útján idézést a sorozáson való megjelenésre, és mindazokat előállítják, kik 1939-ben német anyanyelvűnek vallották magukat, és a nem engedelmeskedőket csendőrréssel vezettetik elő. A Sztójai-kormány [sic!] ilyen megállapodást kötött a németekkel. Engem is szörnyen bántott a dolog. A hatóságok lapulnak, senki sem ad felvilágosítást. Az volt az érzésem, hogy Sztójai [sic!] eladta embereinket megkérdezésük nélkül. Napokon keresztül rágott engem a dolog. Először arra gondoltam, hogy összehívom a férfiakat, és tiltakozó táviratot küldünk a miniszterelnöknek. De aztán az a gondolat gyötört: nem állunk-e egy második Mohács előtt? Nem volna-e bűn a kormány helyzetét megnehezíteni? Most, amikor minden erőnek összefogása szükséges a haza megmentéséhez, szabad-e a viszály magvait elhinteni? A kormány magasabban áll, többet lát és tud, mint mi egy kis hegyi falucskában, s biztosan tudta, hogy miért kötött ilyen irányú szerződést.”⁶⁹ Greszl plébános szeptemberben tábori szentmise keretében, szentképpel, búzakalással és jó tanácsokkal búcsúztatta a német hadseregbe bevonulókat, amit „az intelligencia” egy része (amelyből valószínűsíthetően a front utáni új elit egyes vezető alakjai is kikerültek) nem nézett jó szemmel. „Hát még ezt is irigyelték a szegény emberektől, hogy Isten kegyelmével akartak útnak indulni [...] ?” – teszi fel a költői kérdést a plébános.⁷⁰ Ellenfelei ezt a lépést a háború után németbarátsága bizonyítékának tekintették.⁷¹

⁶⁶ Budakeszi HD, 30.

⁶⁷ Grósz 2010, 55; Aubermannról részletesebben lásd Grósz 2007.

⁶⁸ Bia HD.

⁶⁹ SzN 35. (= Nagykovácsi HD, 1944. június 29.)

⁷⁰ SzN 36. (= Nagykovácsi HD, 1944. szeptember 17.)

⁷¹ A szomszédos Solymár kényszersorozásáról lásd Ritter 2014.

A zsidókérdés

1944 májusától kezdve a Buda környéki falvakból is több zsidó családot deportáltak, először a budafoki gettóba szállították őket, majd közvetlenül elszállításuk előtt a budakalászi téglagyárba kerültek – embertelen körülmények közé. A Buda környéki zsidókat az elővárosok zsidóságával együtt július 8-a körül, az utolsó szállítmányokkal deportálták Auschwitzba.⁷²

Ezekre az eseményekre vonatkozóan az egykorú egyházi forrásokban – ideértve a néhány évvel később született retrospektív feljegyzéseket is – viszonylag kevés reflexiót találunk. A pilisvörösvári és a piliscsabai (1946-ból, illetve 1948-ból visszatekintő) *Historia Domusokban* és valószínűsíthetően a zsámbékiban sincs róla említés.⁷³ A budakeszi plébános (1948-ban írt) bejegyzése ennyit állapít meg: „A zsidókat deportálták, a helyben lakó zsidókat is koncentrációs táborba vitték, és sokan elpusztultak.”⁷⁴ Egyedül a tinnyei Oszkó János emlékezik meg hosszabban az eseményről: „az európai zsidóság gettóba vitele általában megütközést keltett. A gazdag zsidóságot súlyos válságért Svájcba engedték szökni, a szegényeket pedig összeszedték, s mint gonosztevőket Németországba hurcolták. A tinnyei zsidók is Budafokra kerültek, de előzőleg »Pávai« hites nagyképű jegyző megzsarolta őket, aztán a gazdagabbját internáltatta, amely eljárása megalapozta gyászos csendőrré vallatásait és gyors távozását.”⁷⁵ A jegyzővel kapcsolatos megjegyzéseket néhány helyi zsidó sorsának rövid ismertetése követi.

Az említetteken kívül természetesen más falvak plébánosai is szembesültek a magyarországi zsidóság egzisztenciális fenyegetettségének jeleivel. Az 1943–1944-es plébániai iratok között nem egy felnőttkeresztelési engedélykérés található,⁷⁶ és tudjuk azt is, hogy tömegesen igényelték a plébániahivataloktól anyakönyvi kivonatokat származási igazolás céljára.⁷⁷ A solymári iratok között van egy számozatlan iratcsomó: az 1944-es év

⁷² Horthy deportálásokat leállító július 6-i intézkedéseinek nem sikerült rögtön érvényt szerezni. Lásd Vég-ső–Vági 2007. (Online összefoglalva: <http://pest.zsidomult.hu/index.php/cimlap/a-varmegye-zsidotoertenete>; <http://pest.zsidomult.hu/index.php/jarasok-telepuelesek/varosok/budapestet-hatarolo/budafok>, 2015. augusztus 30.)

⁷³ Erre abból következtettek (mivel az eredetét nem volt alkalmam tanulmányozni), hogy a zsidódeportálásokkal kapcsolatban a község történetét feldolgozó alapos munka sem idézi a *Historia Domust* (pedig az 1944–1945-ös események kapcsán ezt többször megteszi). Az szerepel benne, hogy amikor a zsidókat május 15-én, az éjszaka leple alatt, feltűnés nélkül („in einer Nacht- und Nebelaktion”) elvitték, a községben alig vettek tudomást erről. (Jelli II. 1988.)

⁷⁴ Budakeszi HD – ahhoz képest persze, hogy az egész év történéseit szűk fél oldalban foglalja össze, ez az említés sem elhanyagolható.

⁷⁵ Tinnye HD.

⁷⁶ A kikeresztelkedéssel kapcsolatban az egyház viszonylag szigorú követelményeket támasztott. (Felnőttkeresztelés megszigorítása: Lit. Enc. 1944/V. 23. 1647/1944., június 15.) Az ezzel kapcsolatos diskurzusban a keresztség szentségének valós megtérés nélküli (ráadásul igen alacsony hatásfokkal működő) „mentőövként” való használata elleni vélemények az életmentés morális parancsával ütköztek. (Balogh 2015, 168–190.)

⁷⁷ A júniusi püspöki körlevelekben hosszan sorakoznak az anyakönyveket kereső felhívások, egyesek pénzt is ígértek, ha a megadott adatok alapján valamelyik plébánián megtalálják a keresett bejegyzéseket.

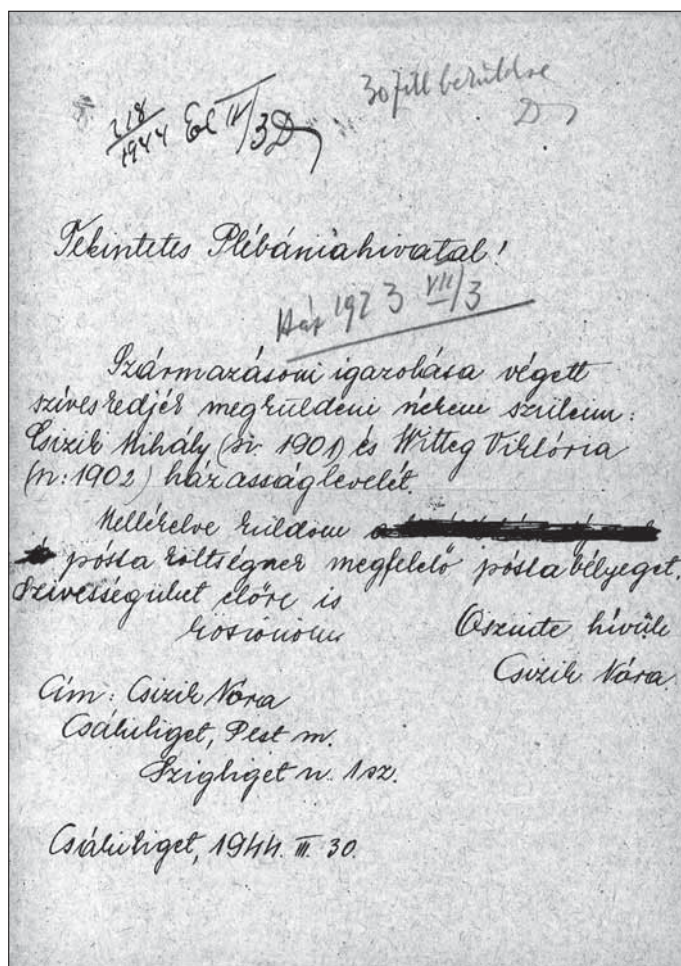
Liebe Christus! Am Charfreitag, / 7. Mr.
 1944. IV. 7.
 I. Bei dem Tode Jesu trauerte die ganze Natur: die
 Sonne verfinsterte sich - die Felsen spalten sich - die
 Gräber öffnen sich - die Erde erbebt, - Wän der Tod
 Jesu die ganze Natur in Trauer versetzt, soll er denn den
 Menschen, um dessentwillen Jesus stirbt, gar nicht bewegen,
 gar nicht wehren?
 T. Gehen auch wir, mit ihm zu sterben (Jän. 11. 16) -
 So sagte Thomas, als er von Jesus hörte: Lazarus ist gestorben.
 Sollen wir nicht auch so sagen, wenn wir heute hören: Jesus
 ist gestorben? Ja wir wollen mit ihm sterben, um mit ihm
 zu leben. Wir wollen Alle unsere bösen Neigungen der fünf
 Sinne an das Kreuz schlagen, und die Sünde in uns tödten.
 Kreuzige, Kreuzige! o Mensch deine Augenlust, deine Flei-
 scheslust, deine Lebenshoffart! - Kreuzige deine Egoistie,
 deine Sinnlichkeit, deine Trägheit - wache wach, bis das
 alte Mensch in dir todt ist, und ein neuer Heiligesmensch in
 dir lebt.
 III. Was einst Origenes seinen Zuhören zugerufen hat,
 das muß uns heutige Tag lauter als jeder andere zu: Jesu
 Kreuzigung schneidet und sündigt? - Wie kannst du sin-
 digen, nachdem du weißt, dass die Sünde Jesu an das
 Kreuz geschlagen hat? Wie kannst du sündigen, nachdem
 du siehst, wie unendlich dich, Der geliebt hat, den du
 durch die Sünde beleidigst? - Wie kannst du sündigen,
 nachdem du glaubst, dass die Gerechtigkeit Gottes sogar
 an dem Tode Gottes die fremden Sünden, die er auf sich
 geladen, so strenge bestraft hat? Beweine deine Sünde
 am Fuße des Gekreuzigten und sprich mit Katharina
 von Genes: O Jesu, niemals sündige, niemals,
 Amen. / O du Lamm Gottes, welches du hinwegnimmst
 die Sünden der Welt, - Erbarme dich unser, o Herr,
 jetzt und in Ewigkeit. Amen.

1 a. kép.
 Német nyelvű
 prédikációvázlat
 1944 nagypéntekjére

néhány ünnepére szóló német nyelvű prédikációk szövegvázlatait egytől egyig ilyen kéresek hátoldalára jegyezték fel (1. kép).⁷⁸

A solymári plébános 1944. június 14-én egy álmatlan éjszakákat okozó probléma miatt fordult tanácsért a püspökhöz. Ügyvédi irodák (akár külföldiek is) ugyanis nagy számban igényeltek kereszteleési és házassági anyakönyvi kivonatokat, sőt egy bizonyos „Heraldika” iroda képviselője többször is kiautózott Solymárra, és alkalmanként huszonöt-harminc darabot is elvitt. Sőt – áll a levélben – „azon ürüggyel, hogy segít kikeresni, a névsormutatót kezébe is veszi”. Bár fizetett érték rendszeren, a plébánost nyugtalanította, vajon törvényes célra használják-e ezt a sok papírt. „[...] ki lát a begyűkbe?” – tette fel a kérdést. A püspök miheztartás végett közölte, hogy az anyakönyveket és

⁷⁸ Nem lehetünk benne egészen biztosak, hogy solymári dokumentumokról van szó (annyi az írásképalapján biztosnak tűnik, hogy nem Hufnagel Ferenc plébános jegyzetei).

1 b. kép.
A hátoldalán Csizik Nóra
házasságlevél-igénylése
származási igazolás céljára
Forrás: SzfvPL 4560
sz. n./1944.

indexeket nem szabad idegen kézbe adni, de a kivonatok kiadását nem lehet megtagadni.⁷⁹ A zsámbéki zárdalelkésznek, Kresz Rudolfnak a püspökhöz írt magánleveléből egy konkrét mentőakciónak is értesülünk: „Folláth Józsi [zsámbéki hitoktató] jelenleg nincs itthon, ugyanis egyik tanítványa ügyében jár az illetékes hatóságoknál, ugyanis a gyereket érinti a zsidótörvény. Úgy van eddig, hogy sikerül szegény leánykát megmenteni.”⁸⁰ A zsámbéki zárdaiskolában állítólag tizenkilenc zsidó lányt mentettek meg úgy, hogy szerzetesnőjelöltnek öltöztették be őket.⁸¹

Mint ismeretes, Serédi hercegprímás hosszas, de szerény eredménnyel járó tárgyalásokat folytatott a kormány képviselőivel a zsidókat – különösen a megkeresztelt zsidókat –

⁷⁹ SzfvPL 4560 1717/1944.

⁸⁰ SzfvPL 5980 sz. n./1944. (június 9.)

⁸¹ A nővérek által vezetett háztörténetet idézi Rabár Ferenc 2008, 160.

érintő rendelkezések ügyében. A magyar püspöki kar egy 1944. június 29-i keltezésű körlevélben emelte fel tiltakozó szavát, ez azonban végül nem kaphatott sajtónyilvánosságot. A templomi szószékeken sem olvashatták fel, de a papsághoz eljutott a dokumentum.⁸² Úgy tűnik, hogy a vizsgált falvak papjai – lévén közvetlenül kevésbé érintettek – a feszült politikai helyzetben nem kockáztatták a zsidókérdésben való nyílt állásfoglalást, ami a nemzetiszocialisták – főleg a német falvakban a Volksbund – erejét ismerve a helyi társadalomban betöltött pozíciójuk szempontjából súlyos következményekkel járt volna.⁸³

A „svábkérdés” a háború előtt, alatt és után

Az egyház a két világháború között a nemzetiségi falvakban nagyrészt támogatta a helyi értelmiség és a törvényhatóságok magyarosító törekvéseit. Ez Shvoy Lajos székesfehérvári püspöksége idején különösen jellemző iránynak bizonyult. Shvoy ellenszenvvel viseltetett a német mozgalmakkal szemben, megengedőbb volt viszont az istentiszteleti nyelv kérdésében. Néhány kivételtől eltekintve a Buda környéki települések papsága is igyekezett a rendelkezésre álló eszközökkel előmozdítani a sváb lakosság asszimilációját és megakadályozni a német mozgalmak (főként a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület) térnyerését. Az erőviszonyok a bécsi népcsoportegyezmény (1940) után a Volksbund előretörésével változtak meg. A Volksbundnak a magyarországi németiség körében kifejtett propagandája egyre erősebb kihívást jelentett az egyház számára is (a vallásgyakorlat, a kultúrélet és az oktatás területén egyaránt). A Volksbund élesen támadta a magyarosító törekvéseket, elsősorban pedig a gyakran német származású, de a magyarosítást szorgalmazó alsópapságot. Serédi hercegprímás és a püspöki kar a Volksbund túlzó követeléseivel szemben egy mérsékeltebb, a politikai kényszerekből fakadó kötelezettségek minimumát teljesítő álláspontra helyezkedett a német nyelvű pap- és tanítóképzés, és lelkipásztorkodás, valamint a papok és hívek Volksbundhoz való viszonyát illetően.⁸⁴ Regionális szinten is ismertek a közös álláspont és stratégia kialakítása érdekében tett erőfeszítések.⁸⁵ A közösségeket megosztó német

⁸² A székesfehérvári püspök maga is messzemenően támogatta a körlevél kiadását és Serédi tárgyalásait (Mózes 2004, 85). A püspökkari dokumentumot augusztus 15-én kelt körleveléhez csatolta (Lit. Enc. 1944/VI. 25. Idézi IA 85, maga a püspökkari körlevél is megtalálható a kötetbe fűzve: Lit. Enc. 1–3.), azzal az utasítással, hogy az (az eredeti rendelkezéssel ellentétben) „nem a nyilvánosság számára, hanem kizárólagosan a T[isztelet]dó Papság tájékoztatására szolgál, azért bizalmasan kezelendő”. Egy, a pástorlevél sorsát is érintő, 1945-ben megjelent *Magyar Kurír*-cikket (Néhai Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései az elmúlt esztendő nagy küzdelmeiről. *Magyar Kurír*, 1945. június 21., 35. évf. I. kiadás. 1–7.) mellékletben közli: Balogh 2015, 423–431.

⁸³ Természetesen mindez csak spekuláció, az egyes plébánosok ezzel kapcsolatos nézeteinek (például esetleges antiszemitizmusuk természetének) megismerése további kutatást, elemzést igényelne.

⁸⁴ A Volksbund memorandumát (*A magyarországi katolikus németek egyházi követelményei*, 1940. szeptember 28.), illetve Serédi Jusztinián levelét (amely a püspökkari tanácskozás és a miniszterelnökkel való egyeztetés után október 30-án kelt) közli és elemzi: Marchut 2014, 339–345, illetve 85–87.

⁸⁵ Marchut Réka említi azt a találkozót, amelyen Pintér László kanonok, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnöke Hufnagel Ferenc solymári, Folláth Ádám zsámbéki és Greszl Ferenc

propagandával való napi konfrontáció terhe azonban nagyrészt a plébánosok vállára nehezedett. A legtöbb helyen alaposan igénybe vette az energiájukat a sokszor egyházellenes hangot megütő Volksbund elleni küzdelem, amely különösen kiéleződött a német megszállás ideje alatt.⁸⁶ A legszélsőségesebb ellenpéldát az említett budaörsi plébános kapcsán idézhetjük. Budaörsön a Volksbund viszonylag erős befolyásra tett szert, amiben fontos szerepet játszhatott a nyíltan németbarát Aubermann Miklós plébános aktív támogatása.⁸⁷ A Székesfehérvári Egyházmegye területéről nem ismerünk hasonló kirívó esetet, bár nem zárhatjuk ki egyes papok nemzetiszocialista elkötelezettségét. Ebben a tanulmányban csupán néhány eset felvillantásával kívánom érzékeltetni a helyzet bonyolultságát.

Roszner Tibor biai plébános hosszan ír a Volksbund ellen folytatott játszmákról: „A vallással egész nyíltan nem mertek szembehelyezkedni, csak épen nem tartották be annak rendelkezéseit, így pl. feketevasárnap is táncmulatságot rendeztek helyiségeikben. Velem már több bajuk volt. Fájt nekik az istentisztelet magyar nyelve, sokszor végigköhögtek, ha történetesen németet vártak.”⁸⁸

A piliscsabai háztörténet egy érdekes epizódot örökít meg: „A Volksbundnak vállalásellenes irányzata volt. Gyűléseit rendszeresen vasárnap, a szent mise alatt tartották. Szónokaikat – agitátoraikat ezen időre küldötték ki Budapestről. [Janisch: A híveket elvonták a katolikus egyesületi élettől, a hitételtől, a szentségektől.] Olyanok, akik eddig buzgó hívek voltak, gyakran járultak a szentségekhez, teljesen elmaradtak a szentségektől, még a vasárnapi szent misétől is. Három főbundista egyszer kijelentkezett a katolikus egyházból, mert ők a »Deutsch[e] Kirche« tagjai akarnak lenni. (Krammer, a »bolondos«, Ay István, »der Prophet«, a harmadik nevét elfelejtettem). Ebner administrator azzal szerelte le őket: »Was, Ihr wollt des Führers Religion verlassen, der Führer ist doch ein Katholik«. Erre eltávoztak. Másodszor már nem jöttek kijelentkezni. Ezek a küzdelmek felőrölték Ebner atya idegzetét, s ezért kénytelen volt a plébánia vezetésétől megválni. [...] A plébá-

nagykovácsi plébánosokkal egyeztetett a német származású papok megfelelő viselkedéséről (1940. szeptember), és azt a tanácskozást, amelyen a Buda környéki német közösségek jelen lévő plébánosai egyértelműen elhatárolódtak a Volksbundtól (1941. június 12.) (Marchut 2014, 88, 91). A Pintér vezette egyesület Volksbund-ellenes tevékenységére (ehhez lásd Hetényi Varga 2012) itt nem térhetünk ki bővebben. Érdekesség, hogy az 1940-ben Pintér által indított *Katholisches Kirchenblatt* szerkesztője éppen Hufnagel Ferenc lett (Solymár HD). Arra a tényre is csak röviden utalhatunk, hogy a németiség belül kibontakozó – általában az államhűséget hangsúlyozó – ellenállási mozgalomnak sok esetben egyházi háttérük volt. (Például a bonyhádi központtal indult „Hűséggel a hazához” mozgalom vagy a bácskai németek ellenállási csoportja Adam Berenz apatini plébános vezetésével. Vö. Seewann 2012, 292–293.) A német lelkipásztori szolgálat történetéhez lásd még Walper 1999. A német mozgalmak és a katolicizmus viszonyáról lásd Tilkovszky 1999.

⁸⁶ Az effajta atrocitásokra (bár nem a Volksbund, hanem a Hitlerjugend részéről) jó példákat hoz Grósz 2012. Természetesen a kép ennél jóval összetettebb. A Volksbund sokszor igyekezett cáfolni az egyházellenesség vádját, állandó alakulásban, majd krízisben lévő szervezete ebből a szempontból is rendkívül heterogén volt.

⁸⁷ Ó 1944 októberében – még a szervezett Volksbund-evakuálás megkezdése előtt – Sopronba, majd onnan Németországba menekült (Grósz 2012, 50, 55; lásd még Grósz 2007).

⁸⁸ Bia HD.

nia vezetését 1941. május elsején dr. Janisch Mihály tartományfőnök vette át. A küzdelem a német Volksbunddal folytatódott.”⁸⁹

A budakeszi plébános, Braun Gyula óvatos – esetenként a világi hatóságokkal karöltve bonyolított – ellenállási kísérleteit egy a közelmúltban született doktori disszertáció jóvoltából közelebbről is ismerjük.⁹⁰ 1944 tavaszán-nyarán például Braun megpróbálta elérni a helyi Volksbund-iskolában hitoktató holland származású pap, Henrik Wesselink⁹¹ elhelyezését, akinek a jelenléte „nemzeti szociálista gondolkodása és működése miatt” egyre kellemetlenebb volt a számára. A püspökkel való levelezés során kidolgozott (az ellátás költségeire és a magyar nyelvtudás hiányára alapozott) „stratégiát” azonban keresztülhúzta az, hogy a Volksbund Tanügyi Osztálya (Schulamnt) magára vállalta Wesselink ellátását. Erre a püspök – és főleg a helyi érdekcsoportok között lavírozó – Braun visszakozni kényszerült: „lehetetlen részemről a Bund iskolavezetőségének ez irányú kérését megtagadni, különben magam alatt vágom az ágat, melyen állok, és tarthatatlan lesz a helyzetem e német községben” – írta püspökének. Ez a konfliktus jól mutatja az egyház hatáskörének korlátozottságát a német megszállás hónapjaiban.⁹² A következő információt Braun novemberben közölte Wesselinkről, aki „f. hó 3-án Budakesziről eltávozott, nemcsak ő, hanem a Bund iskola tanítói vagy 130 iskolás gyermekkel Reichenbergbe mentek. Újabb kisegítőre egyelőre nincs szükség, mivel az iskolákban a tanítás szünetel”.⁹³ A plébános a plébániatörténetben (véltetően 1948-ban) már bátrabban fogalmaz: „távozását senki sem sajnálta, mivel a magyarokat gyűlölte, a magyar nyelvet nem akarta megtanulni”.⁹⁴ Az elítélő hangnem érdekes kontrasztban áll az 1944-es levelek óvatos fogalmazásaival. (Braun egyébként a Volksbund-iskola evakuálását úgy állítja be, mintha arra csak azért lett volna szükség, hogy a tanárok – így köztük Wesselink – „szökését” leplezzék.)

Különösen érdekes – és mondhatjuk, atipikus – Greszl Ferenc nagykovácsi plébános esete, aki kezdetektől fogva elhatárolódott az egyházellenes Volksbundtól, de akinek határozott nemzetiségi érdekképviselője mégis óhatatlanul kompromittálódott az erősödő német propaganda kontextusában. 1944 januárjában a nagykovácsi „magyar hívek” hosszú ano-

⁸⁹ Piliscsaba HD. A háborúban elpusztult Historia Domust a szövegben szereplő Ebner Jenő utódja, Janisch Mihály lazarista tartományfőnök foglalta össze, ezt egészítette ki és folytatta (egy másik könyvben) 1946-ban Kornacker Jakab (bár az ő szerzősége nem biztos). A szövegben a szögletes zárójelek ezúttal a csak a Janisch-féle változatban szereplő részleteket tartalmazzák.

⁹⁰ Somlai 2014.

⁹¹ Braun a Volksbund-iskola miatt megnövekedett hittanóraszám miatt maga kért és kapott második kisegítőt a dél-amerikai (ország ismeretlen) La Paz-i egyházmegyéből érkezett holland személyében, aki budakeszi előtt alighanem már Zsámbékon is szolgált (erre utal Kresz Rudolf zsámbéki zárdalelkész megjegyzése: „A hollandus főtisztelendő úr 15-én predikált németül, azt mondják, szépen beszélt, és jól lehetett érteni. Ő nagyon jól érzi magát Zsámbékon, csak hamarosan lejár az ideje.” (SzfVPL 5980 sz. n./1943. – Kresz Rudolf magánlevele Shvoy püspöknek, 1943. augusztus 24.)

⁹² SzfVPL 4511 1377, 1620, 2412, 3226/1944. Az esetet részletesebben – és némileg más kontextusban – ismerteti: Somlai 2014, 232–234.

⁹³ SzfVPL 4511 3226/1944 (Braun Gyula plébános levele az Egyházmegyei Hatóságnak, kelt november 13-án). A budakeszi kiürítésről részletesen lásd Somlai 2014, 259.

⁹⁴ Budakeszi HD 31.

nim levéllel fordultak a püspökhöz, amelyben ugyan még ők is elismerik, hogy „Greszl Főtisztelendő Úr igaz ember, igaz pap és igaz német” (tehát ők sem vádolják nemzetiszocialista elkötelezettséggel), de megbotránkoztatónak tartják „németesítő” törekvéseit.⁹⁵ Greszl a front elvonulása után sem hagyott fel a német prédikációval, és támogatta a német templomi éneklést, amivel végképp magára haragította az azóta vezető pozícióba került „magyar híveket”, és végül menekülni kényszerült Nagykovácsiból. Amint esperese, a szomszédos Solymár plébánosa, Hufnagel Ferenc írta róla: „Elhíresztelték őt bundistának. Pedig, aki Francinak lelkületét ismeri, tudhatná, hogy Neki a nácismussal közössége nem volt, mert amint én a ruszkival is megértettem, a Hitlernek nem kell a pop, hát a popnak sem kell a [H]ittler!”⁹⁶

Ez utóbbi idézet egyben arra a több helyen visszatérő tényre is ráirányítja a figyelmet, hogy a sváb falvakban állomásozó szovjet csapatok tisztjei, parancsnokai általában keveset foglalkoztak az istentiszteleti nyelv kérdésével, illetve toleránsnak bizonyultak e tekintetben. Hufnagel Ferenc a püspöknek szóló jelentésében is többször utal erre: először azt írja le, hogyan magyarázta meg egy németül tudó szovjetnek, hogy a német nyelv Solymáron nem a nácizmus eredménye, hanem anyanyelv. Annál vehemensebben támadták a német nyelvhasználatot (tegyük hozzá: nemcsak a vallásgyakorlat terén) a már a megszállás alatt szervezkedni kezdő kommunisták, illetve a más pártok színeiben felbukkanó „új elit” tagjai, ami már a következő hónapok és évek svábsággal kapcsolatos retorzióinak előszelét éreztette. Itt ismét Hufnagelt idézhetjük, aki a megszállók elvonulása után szervezkedő „ismeretlen communista titkár” akadékoskodását emlegeti: ekkor még az volt a válasza, hogy egyházi dolgokba ne szóljon, aki nem jár templomba.⁹⁷

Ezekről a küzdelmekről bőségesen számol Greszl Ferenc nagykovácsi plébános naplója is. A szovjet parancsnok által főjegyzővé kinevezett (Nagykovácsiban alig néhány hónapja tartózkodó) Ligeti László január 10-én tett először látogatást a plébánosnál. Ekkor még csak arra kérte, hogy „hasson oda” az emberekre, hogy magyarul beszéljenek. A nyelvhasználat kérdése (templomi, iskolai és köznapi szinten is) legközelebb április elején bukkan fel a naplóban, onnantól kezdve azonban központi szerepet játszik. Az egyre fokozódó svábellenes hangulatban Greszl plébános próbálkozásai, hogy a „saját kultúra és anyanyelv ápolásához” fűződő jogot elválassa „Hitler agressziós politikájától”, kudarcra voltak ítélve.⁹⁸ Greszl Hufnagelhez hasonlóan próbált érvelni az egyházi autonómiára való hivatkozással is, de ezzel sem érhetett célt. Rendkívül tanulságos ebből a szempontból az a hosszú vádirat – és Greszl védekezése is –, amelyet a Nagykovácsi Nemzeti Bizottság és a pártok képviselői nyújtottak be a hercegprímási hatósághoz (innen Székesfehérvárra továbbították).⁹⁹

A többi sváb falu plébánosa nem állt ellen ilyen következetesen az istentiszteleti nyelvvel kapcsolatos nyomásnak, sőt egyesek önként, különösebb nyomás nélkül döntöttek úgy, hogy

⁹⁵ SzfvPL 4534 168/1944 (a nagykovácsi magyar hívek levele, beérkezett január 20-án).

⁹⁶ SzfvPL 4560 750/1945 (Budai alsó esp. ker. személyi ügyekben jelent, kelt 1945. június 15., beérkezett július 31.).

⁹⁷ SzfvPL 4560 31/1945. Lásd a *Forrásválogatást*.

⁹⁸ SzN 76–77.

⁹⁹ SzfvPL 4535 2057/1945.

felhagynak a német nyelvű istentiszteletekkel. A magyarosítást gyakran küldetésének tartó alsópapság nehezen és csak kényszerből vette tudomásul a Volksbund és a német megszállás okozta erőviszony-eltolódást, és a helyzet megváltozásával megragadták az alkalmat a visszavágásra.¹⁰⁰ A többség számára (természetesen ez nem csak vagy nem elsősorban az alsópap-ságra értendő) a háború alatt a „németiség” minden formája (nyelv, nemzetiség, kulturális, politikai igények) diszkreditálódott, óhatatlanul összemosódott a nácizmussal és a hitleri agresszióval. A budakeszi plébános az utólagos plébániatörténetben csak annyit jegyez meg, hogy „természetesen a templomban mindent magyar nyelven tartottunk”.¹⁰¹ A zsámbéki helyzetről nem sokat tudunk, az azonban tény, hogy Folláth Ádám plébános testvérével, a hitoktató Folláth Józseffel együtt 1946 februárjában (nyilván egy hosszabb folyamat után) nevét Águstira magyarosította.¹⁰² Ugyancsak magyarosított – már jóval előbb (a hivatalos bejelentés 1945. június 2-án kelt) – a zsámbéki zárdalelkész is: a Kresz helyett a Kenéz nevet vette fel, a Rudolf helyett pedig „a magyaros hangzású” Rezső keresztnévet kívánta használni a továbbiakban.¹⁰³ A zsámbéki (sváb szemszögű) helytörténetírás Folláth ezen lépését saját svábsága megtagadásaként és német hívei elleni bosszúként interpretálja.¹⁰⁴ A torbágyi Bokor József – akit a háború után a kommunistákhoz való túlzott simulékonysággal vádoltak – így jelentett: „Az Istentisztelet nyelve, miként Budaörsön és Etyeken is, magyar”.¹⁰⁵ Végül az imént idézett Hufnagel is engedett: „Az istentisztelet nyelve maradt a régi formában. 1945 húsvétja előtt küldöttség kereste fel a plébánost, hogy a falu érdekében hagyja el a német istentiszteletet, és csak magyar legyen annak nyelve. Így is történt, azóta is tart.”¹⁰⁶

A német mozgalommal, a német nyelvű vallásgyakorlattal és általában a svábsággal kapcsolatos papi attitűdök és stratégiák különbségei (illetve a háború előtti stratégiák következményei) a front elvonulása, az 1945–1946-os jogfosztások idején ütköznek ki igazán. Ezek részletezése messze túlmutat a mostani áttekintő tanulmány keretein. Az iménti példakon túl e helyütt csak Roszner Tibor biai plébános sokat sejtető sóhaját idézzük, amelyet 1946-ból visszatekintve – a küszöbön álló sváb kitelepítés ismeretében – vetett papírra: „Tempora mutantur. Késő olvasó, lehet, hogy némi idegenkedéssel futod majd át ezen soraimat, és türelmetlenséggel vádolsz. Pedig mennyi önmérsékletre van az embernek szüksége, hogy ki ne öntse szívének panaszát, mert nem akarja vádolni ezt a népet, melyre most annyi szenvedés vár. De tudd meg azt is, hogy a Megyéspüspök Úr állapította meg sváb

¹⁰⁰ Például a pomázi Tölgyes Kálmán örömmel jelentette 1945 áprilisában, hogy már 1944. november vége óta megszüntette a német és a tót nyelvű szertartásokat („közös megegyezéssel”, „semmiféle főnnakadás nincs”). A bakonysárkányi adminisztrátor, Miklós József nem leplezett indulattal ír a Volksbundhoz csatlakozó német lakosság bűneiről („ez a falu megérdemelte a sorsát, és mégsem okult”). Természetesen amint megtehetette, ő is elhagyott mindenfajta német nyelvű istentiszteletet („nincs meg a nyelvi villongás, most nem merik követelni a német nyelvet a templomban”) – IA 213–214, illetve 105–107.

¹⁰¹ Budakeszi HD 34.

¹⁰² SzfvPL 5944A 368/1946.

¹⁰³ SzfvPL 5980 325/1945.

¹⁰⁴ Jelli II. 1988.

¹⁰⁵ IA 274.

¹⁰⁶ Solymár HD. (Ezt már valószínűleg utódja, Angeli Márton vetette papírra.)

községekben működő papjairól »azok a papjaim, akik ma német községekben működnek, mártírok«. És ma újra azok vagyunk, mert a pásztor szereti még az eltévedt juhocskáit is. Jeruzsálem, Jeruzsálem, hányszor akartam összegyűjteni fiaidat, de te nem akartad...!»¹⁰⁷

A szovjet megszállás tapasztalata

Pasztoráció a megszállás idején

Fontos újra utalni rá, hogy a szovjet csapatok éppen 1944 karácsonyán, december 23. és 26. között szállták meg a vizsgált falvakat. Az ünnep „elmaradásának”, illetve a békés karácsonyokkal való kontrasztjának élménye sok szövegben megtalálható. A budakeszi templomot éppen a 24-i nagymise¹⁰⁸ alatt érte találat, így nemcsak a plébános, de minden más háborús visszaemlékezés is a templomi jelenettel kezdődik.¹⁰⁹ A nagykovácsi plébános naplójában hosszan elmélkedik a „szentséges éjben” budakeszi felől közelítő szovjetekről.¹¹⁰ A karácsonyi és az utána következő napok miséi általában elmaradtak, az emberek házaikba, pincékbe húzódtak vissza. Piliscsabán a heves bombázások miatt szinte az egész falu két nagy pincébe menekült a tinnyi út mellett: Janisch Mihály és segítői itt tartották a karácsonyi miséket, szentbeszédeket, sőt mintegy három héten keresztül miséztek itt. A lazarista plébános megjegyezte ezekről az alkalmakról, hogy „úgy szólván mindenki a szentségekhez járult”.¹¹¹ A félelem és a rendkívüli, összezárt helyzet – úgy tűnik – növelte az emberek vallásosságát. Erről az intenzív vallásosságot kiváltó katakombaelményről számol be (a vizsgált területünkön kívül eső) Tárnok és a Baross Gábor-telep plébánosa is.¹¹² Tinnyén Oszkó lelkész szintén egy nagy pincében, majd egy magánháznál misézett egészen március végéig.¹¹³ Greszl plébános Nagykovácsiból több zárt ajtó mögött tartott miséjéről is beszámol – az asszonyok és lányok a zaklatásoktól való félelmükben nem mertek az utcára menni,¹¹⁴ csakúgy, mint Piliscsabán, ahol a robotra hurcolástól való félelmet említi Janisch Mihály tartományfőnök-adminisztrátor.¹¹⁵

¹⁰⁷ Bia HD.

¹⁰⁸ 1944. december 24-e vasárnapra esett, így aznap is volt délelőtti nagymise.

¹⁰⁹ Például abban a kéziratosszefoglalóban, amely Gödrösy Béla budakeszi származású ügyvéd hagyatékában található (besorolatlan anyag a Budakeszi Helytörténeti Gyűjtemény irattárában). Vö. Budakeszi HD.

¹¹⁰ SzN 41–42.

¹¹¹ IA 202, illetve HD Piliscsaba.

¹¹² Tárnok: „soha nem éreztem annyira papnak magamat” (Tárnok HD, illetve IA 271), Baross Gábor-telep: „sohasem éreztem még ennyire, hogy pásztoruk vagyok” (IA 111).

¹¹³ IA 272.

¹¹⁴ SzN 47.

¹¹⁵ IA 203. – Az egyházi eseményeket (például körmenetek) később is gyakran használták fel razziaák céljára. Nagyszabású volt például az 1945. úrnapi akció Budaörsön (Grósz 2010, 64–66), vagy az augusztus 5-i dunabogdányi „fekete vasárnap”, amikor szentmise közben, pappal együtt vitték az embereket a községházára (Molnár Márton plébános levelét idézi Marchut 2014, 355).

Ki kell emelnünk, hogy a későbbi hetekben a szovjet hadsereg tisztjei kimondottan szorgalmazták a normális istentiszteleti rend betartását. Nagykovácsival kapcsolatban már utaltam Ligeti László újdonsült főjegyzőnek a plébánosnál tett látogatására (január 10.), ahol Ligeti azt is elmondta, hogy „az oroszok és a kommunisták nem ellenzik a válást és a templomot”. Ezenkívül átadta a helyőrségi parancsnok azon kérését is, hogy „ezentúl az istentiszteletek legyenek nyilvánosak, mint azelőtt”.¹¹⁶ Solymáron Hufnagel plébános hasonló utasításokat kapott a tisztektől rögtön az első napokban, Budakeszin pedig már a második héttől kezdve a templomban tartották az istentiszteleteket, sőt rövid időre még az iskolai oktatás is megkezdődött (míg az épületet le nem foglalták kórház céljára).¹¹⁷ Torbágyon egy-két hét kivételével lehetett misézni és temetni – írta Bokor plébános április 14-én.¹¹⁸ Több feljegyzés szól arról, hogy esetenként néhány szovjet is részt vett a miséken (például Nagykovácsiban február 2-án két „katonalány”),¹¹⁹ sőt olyan is akadt, aki misét mondatott hazatéréseért (lásd a *Forrásválogatást*).

Természetesen ezek a megállapítások nem általánosíthatók, csak azokra a helységekre érvényesek, ahol nem zajlottak komolyabb harci cselekmények. Ellenpéldaként említhetjük akár a közeli Perbált, ahol Pásztori József plébános egy hónapig se temetni, se keresztelni nem tudott, és be sem léphetett a megfigyelőhelynek és istállónak használt templomba.¹²⁰

Az „együtt szenvedő” ember

A szovjetekről terjesztett előzetes rémhírek a papokat emberként is félelemmel tölthették el. Erre utal Greszl Ferenc nagykovácsi plébános naplójában az a megszállás előestéjén papírra vetett, „belső poénra” épülő anekdotaszerű hír, miszerint „amikor az oroszok Makóra érkeztek, nem bántották a papokat, s azok háborítatlanul folytathatták lelkipásztori munkájukat. Az orosz helyőrség parancsnoka mindössze arra kérte őket, hogy hálaadó szentmisét celebráljanak. A Pater Superior ünnepélyes »Asperges«-be kezdett. A szerzetes testvérek vidáman kuncogtak a remek ötleten”.¹²¹ A paptársától hallott, papokra vonatkozó információ leírása saját személyes aggodalmainak megnyilvánulásaként is értelmezhető: az egyre közeledő veszély hatására nyilván felmerülhetett benne, vajon egyházi emberként milyen bánásmódra számíthat.

A Vörös Hadsereggel való találkozásokról szóló beszámolók rendkívül sokfélék. Tendenciaszerűen két vonást emelhetünk ki. Az első visszatérő motívum, hogy a fosztogatások, kegyetlenkedések mellett a papok rendre beszámolnak pozitív meglepetésekről is. A másik, hogy a papi reverenda bizonyos tiszteletnek örvendett a katonák körében.

¹¹⁶ SzN 51.

¹¹⁷ IA 116.

¹¹⁸ IA 174.

¹¹⁹ SzN 53.

¹²⁰ IA 197; SzN 61.

¹²¹ Az „Asperges me, Domine” kezdetű antifónát az ünnepi nagymisek elején a szenteltvízzel való meghintés közben énekeltek.

Greszl plébános részletesen leírta első tapasztalatait. Egészen elképedt a hozzá betérő rádiós tisztek viselkedésén: „Előítéleteimet sürgősen korrigálnom kell. Ezek itt illetudó és kulturált emberek voltak.” A német katonák után kutató katonák is „udvariasak” voltak, és az is kiütközött, hogy a papi személyek bizonyos tiszteletnek örvendenek a körükben („Popa, bravo, nem félni!” „Ruszki nem bánt pop” – idézi Greszl). Nem sokkal később ő is találkozott barátságatlanabbakkal, de ennek ellenére – néhány nap múlva – bejegyezte a *Historia Domusba*, hogy „kellemes meglepetés a német propaganda után”.¹²² Márciusban pedig – immár két hónappal tapasztalattal a háta mögött – hosszabban is elemzi a szovjetek jellemét, viselkedését. Megállapítja, hogy „alapjában véve nem rossz emberek”. A plébánián megfordult rengeteg csoport között voltak mindenféle rasszból, rangból, nemből valók, „némelyikük nagyon rendes volt, míg mások szörnyetegek, ahogyan az bármely népnél természetes”. Felbukkan a kommunista meggyőződés kérdése is: Greszl szerint a Moszkva környéki fiatalokra jellemző leginkább. Ezek szerinte csalódtak, mikor a felszabadítandó, elnyomott proletariátus helyett csupa – az ő mércéjükkel mérve – gazdag, jól élő „burzsujt” találtak. Azt a tapasztalatát is megosztja, miszerint „az oroszok általában szeretik a zenét és a gyerekeket, és végtelenül igénytelenek. A legapróbb dolgokkal is nagy örömet szerezhetünk nekik”. Természetesen negatív példákat is említ (például „egy rém sötét” alakot, aki folyamatosan gyanakodva méregette), és hosszan beszámol a faluban történt kegyetlenkedésekről is (egy testvérpár meggyilkolása, egy vasárnapi ebéd vérbefagyasztása stb.).¹²³ A biai Roszner Tibor így ír az első benyomásokról: „A plébániára éjjel ¾ 12 óra előtt 5 perccel jöttek be először. Anyámmal feljöttünk a pincéből, hová a kezdeti belövések miatt lehúzódtunk. Enni-inni kértek, átkutatták a házat, de engem mint papot nem bántottak, sőt dicsértek, hogy helyemen maradtam.”¹²⁴ A piliscsabai adminisztrátort (Janisch Mihály), aki az óvóhelyi pincéből tért haza, annak ellenére sem bántották, hogy a plébánián elrejtőzött német katona lelőtt egy szovjetet.¹²⁵ A solymári plébános – minden őt ért atrocitás ellenére – úgy látta, hogy „a papot respektálták” benne.¹²⁶

Természetesen a beszámolóiban bőszégesen megtaláljuk ennek a papnak járó tiszteletnek a korlátait is: mindennaposak voltak a fenyegetések, rablások, és a beszállásolás alól a plébániák sem mentesültek – néhol tisztek laktak (például Solymár), máshol kórházat rendeztek be (például Nagykovácsi), és volt, ahol teljesen használhatatlanná vált a plébániaépület (például Torbágy – a plébános a kántornál húzta meg magát). Bián a plébános az irodáját tíz-tizenöt herceghalmi menekülttel osztotta meg három hónapig. A plébánosok vagyontárgyai és élelmiszerkészletei – a plébániákéval együtt – nagyrészt a zabrállások¹²⁷ áldozatául estek.

¹²² SzN 43–47.

¹²³ SzN 61–65. Hasonló – az érzelmes, gyermeki lelkiülettől a váratlan kegyetlenségig terjedő – szélsőséges-jelleg jellemezte a szovjet katonák mentalitását Ungváry Krisztián szerint is (Ungváry 2013, 303–308).

¹²⁴ Bia HD.

¹²⁵ Piliscsaba HD.

¹²⁶ SzfvPL 4560 31/1945. Lásd a *Forrásválogatást*.

¹²⁷ Az orosz *zabirat* 'elvenni' szóból.

A szovjet megszállás hónapjaiban tehát – az azt megelőző tevékeny időszakkal szemben – a plébánosok pozícióját egy rendkívül beszűkült mozgás- és hatáskör jellemezte. A körülményeknek megfelelően ellátott pasztoráción (misézés, szentségek kiszolgáltatása) kívül általában passzivitásra voltak ítélve, és nemcsak mint papok voltak jelen, hanem mint személyes biztonságukért aggódó magánemberek is osztoztak a falu sorsában.

Tárgyaló és védelmező

Előzetes várakozásaimmal ellentétben a vizsgált forrásokban kevés olyan példát találni, ahol a plébánosok vezetőként, a közösség szószólóiként fontos szerephez jutottak volna a szovjetekkel való érintkezésben. Ezt indokolhatja az, hogy már a megszállás elejétől fogva feltűntek a későbbi „új elit” tagjai, így a megszállók leginkább rájuk támaszkodva kommunikálták igényeiket. Ugyancsak kevés utalás történik arra, hogy a papok, plébánosok befolyásukat vagy az említett, személyük iránti tiszteletet híveik védelmében tudták volna kamatoztatni.¹²⁸ A kevés példák egyikét a piliscsabai adminisztrátor, a lazarista Janisch Mihály beszámolójából idézzük: „Itt nem garázdálkodtak úgy a frontkatonák, mint másutt. Erőszak szörványosan fordult elő. [...] Hogy az asszonyoknak, lányoknak nem volt annyi bajuk, mint másutt, a zárdának köszönhető. Oda menekültek. Az Irgalmas Nővéreknel közel 400-an voltak. Mindjárt a megszállás első hetében Ipolyi Simon rendtársammal, ki orosz nyelvtudásával eddig féken tudta tartani az elvadult elemeket, a parancsnokló tábornokhoz mentünk, és kértünk a zárda számára védelmet. Nagyon szívesen fogadott, és az Irgalmas Nővéreknel két tiszte és állandó őrséget helyezett el. A két tiszte semmiféle orosz katonát nem engedett a zárdába. 5 hétig Timosenko kapitány, a marsall unokaöccse – igen finom és jó szívű férfi – volt a zárdában. Minden orosz katonát kikergetett, ha jöttek. Mikor el kellett mennie, a nővérek meg is siratták. Így az asszonyok és leányok megmenekültek az erőszaktól. A Megváltósoknál [itt mintegy 60 nő volt] szintén volt 2-3 valóságos lelkületű katona, akik védték a nővéreket és a többi nőt.”¹²⁹ A rendházak több más helységben is óvó- és búvóhelyül szolgáltak az erőszakoskodó szovjet katonák elől. Ilyen funkciót töltött be Budaörsön a vincés nővérek lányiskolájának pincéje, a zsámbéki kolostor és internátus, és a piliscsabai irgalmas nővérek zárdája is.¹³⁰

Egyedül Zsámbék esetében gyaníthatjuk, hogy a helyi plébános – a szovjet parancsnokkal kialakított jó viszonyoknak köszönhetően – viszonylag nagy befolyással rendelkezett a megszállás alatt is. Folláth Ádám a tőlük kapott robotosokkal javíttatta ki (még a front ideje alatt!) a megrongált templomot.¹³¹ Más jellegű tárgyalási feladatot kényszerítettek a

¹²⁸ Az egyházmegye más részéről ismert néhány ilyen történet. Például: „Többször volt kellemetlenségünk mindegyikünknek leányaink védelmében. Pisztollyal is többször fenyegettek, de mégis megmaradtunk” – írta Ercsiből Dömötör István esperes, de azt is hozzátette, hogy „amint az orosz bejött, akkor pedig állandóan reverendában és birétummal jártuk az utcákat, és soha nem történt bántódásunk.” (IA 142.)

¹²⁹ IA 202, lásd még Csíky 2002, 168.

¹³⁰ Grósz 2010, 59; Rabár 2005, 165–166.

¹³¹ IA 290. (Folláth Ádám levele). Folláth József leveléből: „Az orosz parancsnok nagyon jóindulatú ember volt – Ádit megkedvelte –, ezért a templom rendbehozatalára adott parancsot a robotosoknak.” (IA 291.)

biai Roszner Tibor és a torbágyi Bokor József plébánosra, akiknek (a biai református lelkésszel együtt) parlamenterként kellett volna megközelíteni egy körülzárt magyar-német hadtestet. A történetet most Roszner Tibor leírásában közlöm: „December 28-án bejött az irodámba [...] egy magát Prokov v. Prokop-nak nevező alezredes, és Póda [?] Tóth Sándorhoz vitt autón. Itt először vacsorával kínált, majd kijelentette, hogy szeretnék, ha elválnám valahol Budapesttől északnyugatra a parlamentair-ságot, hol 83.000 magyar katonának van körülzárva. Ha vállalkozásom sikerül, Buda megmenekül, mert egyelőre nem lövik. Közben el kellett hoznom Torbágyról – éjjel ½ 1-kor Bokor József ottani plébánost, s mire visszajöttünk, addigra már Zugor István, ref. lelkipásztor, Bián, is ott volt. *Még azzal is kecsegtettek, hogyha vállalkozunk az útra, községünket is megkímélik.* [kiemelés tőlem – B. J.] Tudtuk, hogy biztos halál elé megyünk, de mit tehattunk. A kötelesség és a kényszer vitt bennünket. Nem akarom részletezni e több mint 2 napos út nappali és éjszakai borzalmait, különösen a 2 front között az Esztergom vidéki Dobogókő zeg-zúgos szakadécai között, de biztos, hogy egyedül az Úr Jézus mentett meg bennünket. Azt, amit reánk bízta, nem tudtuk keresztülvinni, mert néhány óra leforgása alatt már mi voltunk a körülzártak, és csak nagy ügyvel-bajjal tudtunk hazavergődni.”¹³²

A pap mint krónikás

A passzivitásba szorult, de a történeteket átélő papok egy fontos metafunkcióját is meg kell említenünk, hiszen forrásaink nagy részét is ennek köszönhetjük. A püspököknek küldött beszámolókon vagy egyéb, kommunikatív célt szolgáló iratokon (leveleken) kívül a források nagy része elsődlegesen a megőrkítés szándékával született. Itt elsősorban a Historia Domusok műfajára kell gondolnunk, amelynek egyértelmű célja, hogy a plébánia történetét az utókor számára megőrizze. Sokan szemmel láthatóan csak a várható püspöki vagy egyéb vizitációk előtt foglalták össze az elmúlt hónapok, évek történéseit. Más plébánosok írásain viszont egyértelműen látszik, hogy a plébánia, a falu, sőt esetenként az ország és a világ történéseinek megőrkítése motiválta őket. Rendkívül részletes (bár néhol kissé zavaros) például a tinnyi Oszkó János háztörténete, de a biai Roszner Tibor (elég, ha csak a német kérdéssel kapcsolatos kiszólására gondolunk – lásd *A „svábkérdés” a háború előtt, alatt és után* című fejezetet) vagy a nagykovácsi Greszl Ferenc is említhető példaként. Greszl Ferencnek a Historia Domus mellett vezetett naplója később – 1955-ös megjelenése után – egy egész kitelepített közösség számára jelentett a közös sorsról szóló identifikációs pontot. Greszl ennek a „megőrkítő” funkciónak egy emelkedett-gyakorlati formáját is gyakorolta, amikor a kommunisták által zaklatott sváb hívei érdekében szerkesztett hosszú, a miniszterelnökhöz címzett memorandumot.¹³³

¹³² Bia HD; Torbágy HD; IA 274.

¹³³ SzfvPL 4534 1874/1945. A memorandum valószínűleg nem jutott el Tildy Zoltánig. Részletesen elemzi Marchut 2014.

A nyáj mellett virrasztó pásztor – identitás és valóság

A vizsgált forrásokon – és az eddigi fejezeteken is – mintegy vörös fonalként húzódik végig a juhait mellett őrködő jó pásztor képe (vö. Jn. 10. 11–15.), amely a háborús időben a hívek mellett kitartó lelkipásztorok önképének és a róluk szóló egyházi értékeléseknek is központi elemévé vált. Ennek alapját az a tény adta, hogy az egyházmegyei papság – beleértve a most vizsgált helységek lelkipásztorait is – úgy tűnik, nagyon kevés kivétellel valóban nem hagyta el állomáshelyét, illetve, amennyiben az egész falu a kiürítés sorsára jutott, velük tartott.¹³⁴ Az olyan esetek, mint például Geiger káplán „öndispozíciója” (lásd *A vizsgált községek és lelkipásztoraik* című fejezetet) szintén nem minősültek menekülésnek, legfeljebb fegyelemsértésnek.

A püspök már 1944-es körleveleiben is a jó pásztoroként való kitartásra, önfeláldozó szeretetre szólította fel papjait, és méltatta a csepeli és budafoki bombázások idején helytállókat: „Az egyetlen vigasztalás a szörnyű pusztulásban, hogy a lelkipásztorok, plebánosok, káplánok, hitoktatók mind a hét plébánián önfeláldozó hősiességgel álltak a híveik szolgálatjára és segítségére, s egyhangúlag kijelentették, hogy »helyüket el nem hagyják mindhaláláig«, bármily támadás érje is ezeket a hatalmas ipartelegeket.”¹³⁵

A „menni vagy maradni” dilemmája különösen a front közeledtével, a Vörös Hadseereg kegyetlenkedéseiről terjesztett hírek kapcsán merülhetett fel komolyabban. Tudjuk, hogy a német hadvezetés is sok helyen erőltette a lakosság evakuációját, különösen a német helységek esetében. A papság (Shvoy püspökkel egyetemben) ebben a kérdésben egyértelműen a helyben maradást támogatta. Többek között ez volt a vád Shvoy nyilasok általi letartóztatásakor is (ti. hogy a papság a lakosságot helyben maradására ösztönözve növelte a polgári áldozatok számát).¹³⁶ Azt, hogy a menekülés valós opció volt a plébánosok számára, több adat is bizonyítja. Pilisvörösváron október 14-én Nagy Töhötöm SJ „az egyházközségi otthonban a környék papjai és világi apostolai részére előadást tartott: »Ne meneküljünk nyugatra; maradjunk helyben!«”¹³⁷ címmel. A torbágyi plébánosról, Bokor Józsefről 1949-ben írja utódja, Bolyki Nándor: „1944 decemberében őt is megkísér-

¹³⁴ Hogy két ilyen példát említsünk: a bicskei plébános Etyekre ment híveivel együtt, és együtt élte meg velük az idegenbe szakítottságot (IA 113), Bejczy Gyula püspöki titkár pedig naplójában írja (március 21.), hogy Kemény József seregélyesi plébános eljött a falujából, „mert a lakosság majdnem teljes számban elmenekült” (IA 66). Azonban ekkor is csak néhány napig volt távol – utódja, Kelényi adminisztrátor szerint csak 20-ától 26-áig –, és megmentette az anyakönyveket is azzal, hogy magával vitte őket. Hazatérte után nem sokkal elhunyt (IA 244).

¹³⁵ Lit. Enc. 1944/III. 15. (május 12.) Idézi IA 82.

¹³⁶ Bejczy Gyula püspöki titkár naplójában egy érdekes párbeszédet jegyzett fel, amely közte és a Fejér megyei nyilas főispán, Pintér József között zajlott le 1945. február 16-án. A főispán azt vetette a szemére, hogy a papság felelős azért, hogy nem sikerült Székesfehérvár kiürítése. Bejczy azzal érvelt, hogy az emberek nem a papok buzdítására maradtak helyben, de ha így alakult, a lelkipásztoroknak kötelességük híveik mellett maradni (IA 52–55). Bejczy a napló más helyein is gyakran foglalkozik a menekülés-maradás problémakörével, és ha egy plébánossal való találkozásáról ír, sosem felejtí el megemlíteni, hogy „mindvégig kitartott hívei mellett”, vagy hogy „helyét nem hagyta el”.

¹³⁷ Pilisvörösvár HD.

tette a menekülés lehetősége, de már Herceghalomról visszatért. S ettől kezdve híveivel együtt szenvedte át mindazt a szenvedést, ami Torbágnak volt osztályrésze a második világháború utolsó hónapjaiban.”¹³⁸ Várnay Lajos törökbálinti káplán és a főegyházmegyei Aubermann Miklós budaörsi plébános Németországba meneküléséről volt már szó (lásd A „svábkérdés” a háború előtt, alatt és után című fejezetet).¹³⁹ A helyben maradás mint erény különösen a polgári előjárók vagy más vallási vezetők (református lelkészek) távozásának fényében nyer különös értéket a beszámolóknak.¹⁴⁰

Shvoy püspök 1945-ös első körlevelében büszkeségének adott hangot, hogy egyházmegyéjének papsága „igen kevés kivétellel nemcsak helyén maradt, mint jó pásztor nyája mellett, hanem hősiességével sietett sokszor a bombázások vagy pergőtűzek idején is a föld alatt szorongó vagy megsebesült haldokló híveink segítségére. Egyházi intézményeink, a plébániák és menedékházak, zárdák, a szeminárium, a püspöki palota sok hívőnek voltak óvóhelyei az egész egyházmegyéjében, de a legtöbb helyen maguk a papok látogatták az óvóhelyeket, és vigasztalták, erősítették híveiket [...] Boldogan hallok mindenfelől, hogy nemcsak saját híveiteknek is, de magukra hagyott más vallású híveknek a legnagyobb tiszteletét és ragaszkodását érdemelték ki önfeláldozó munkáikkal.”¹⁴¹ Késői önéletrajzában pedig úgy emlékszik vissza, hogy „az egy König Simon kivételével”¹⁴² mindenki a helyén maradt, és jól vizsgázott a háború alatt.¹⁴³

Összegzés és kitekintés

A vizsgált katolikus többségű településeken a plébánosok a két világháború között nemcsak spirituális vezetők voltak, de jelentős társadalmi szerepet is játszottak az oktatás, a kultúra és a helyi közélet szféráiban. Ezeket a pozíciókat a német falvak esetében erősen próbára tette a Volksbund elleni küzdelem, mindenestre a háború közeledtével még mint jelentős befolyással bíró és kiterjedt intézményrendszerre támaszkodó potens vezető személyiségek tudtak reagálni. Mögöttük állt az egyházközségi szervezet, amely – általában a községi vezetőséggel is összefonódva – hatékonyan működött. Bizonyos megszorításokkal igaz volt ez még a német megszállás hónapjaiban is.

¹³⁸ Torbágy HD.

¹³⁹ Jellemző, hogy késői visszaemlékezésében az utána Budaörsre került káplán – a későbbi neves teológus –, Nyíri Tamás is ezekkel a szavakkal írja le Aubermann távozását: „[az értelmiségiek, akik kompromittáltak magukat] a falu római katolikus plébánosa is – magukra hagyták a népet” (Nyíri 1988, 177).

¹⁴⁰ Erre a most vizsgált községekből nincs konkrét utalás, de más helyekkel kapcsolatban visszatérő elem, például Kápolnásnyéken „Bertha Pál plébános hősiessé kitarzott hívei mellett. Igen hálás ezért a falu. A ref. lelkész innen is elmenekült.” (IA 69. Bejczy Gyula püspöki titkár naplója, 1945. április 7.)

¹⁴¹ Lit. Enc. 1945/I. 1. (Főpásztori szózat, május 6.)

¹⁴² König Simon gánti plébános történetét nem ismerjük. Az 1945-ös sematizmusban már „extra officium” szerepel (*Schematismus* 1945, 24).

¹⁴³ Mózesy 2002, 102.

2. kép. A budai alsó espereskerület papsága 1939–1941 körül¹⁴⁴

Forrás SzfvPL Ph 871/3.

Ez a kiterjedt – spirituális, karitatív, közéleti-politikai – aktivitás a Vörös Hadsereg megérkezésével hirtelen kényszerű passzivitásba fordult. Sokszor még a lelkipásztori teendők ellátása is nagy nehézségekbe ütközött (a tisztek elvi támogatása ellenére is, amelyet több beszámoló is kiemel), a plébánosok egyéb közösségvezetői funkciói pedig a szovjet megszállás idején megszűnni látszanak. A front alatt uralkodó rendkívüli helyzetben (káoszban) a „közösség” és a „vezető” fogalmak önmagukban is kérdésessé válnak – sokkal inkább egyéni stratégiák és döntések mentén lehet értelmezni a történeteket. Némi, a reverendának kijáró tiszteletet leszámítva a papok tulajdonképpen „eggyé váltak a sok közül”, többnyire ugyanazokat a megpróbáltatásokat élték át, mint a civil lakosság (beszállásolások, plébániák lefoglalása katonai célra, zabralás, fosztogatás, fenyegetések). Papok fizikai bántalmazásáról a vizsgált települések esetében nincs tudomásom, és a helyben maradás – utólagosan értékelve, más ismert fronttapasztalatok fényében – nem követelt különösebb heroizmust, mégis, mint tény, érdemes rögzítenünk: a plébánosok híveikkel „együtt szenvedve” élték át a szovjet megszállás hónapjait. A fronthónapok alatt a beszűkült kommunikációs és közlekedési lehetőségek miatt egyéni döntéseik jelentősége felértékelődött (például paphiányos helyzetek megoldása). Mindeközben (és a rá következő hónapokban) a plébánosok többsége az egyházi értelmiségi szemével figyelte és értékelte a körülötte zajló eseményeket: beszámolóikban, Historia Domusokban és naplókban örökítették meg a benyomásaikat. (Ebben a tanulmányban csak néhányat emeltem ki azokból az etikai-teológiai és politikai kommentárokból, amelyekkel a helyi, országos és világpolitikai helyzetre reagáltak.)

¹⁴⁴ A képen a tanulmány több szereplője feltűnik. A bal sarokból az óramutató járásával megegyezően: Greszl Ferenc nagykovácsi plébános, Knorr Aurél budakeszi káplán, Reichardt András pesthidegkúti

Ezúttal a háború alatti lelkipásztori munka mibenlétét és a „nyáj mellett virrasztó pásztor” képe mögött meghúzódó jelentéseket igyekeztem megvilágítani. Az alsópapság számára azonban a front elvonulása után sem ért véget a küzdelmek ideje. A „földreform”, az igazoltatások, internálások, kilakoltatások, vagyonekobbzások során meg kellett tapasztalniuk, hogy háború előtti pozícióikat a zavarosan, lassan körvonalazódó új hatalmi rendben már nem nyerhetik vissza. A sváb települések esetében ehhez járult az 1945-ös év folyamán egyre fokozódó németellenes közhangulat is. A papi stratégiák ezen a ponton szétválnak. A sváb híveiért harcoló és végül a kitelepítés sorsára jutó nagykovácsi Greszl Ferenc, az „átalakulás után sok hatalmat” kezébe kapó, de végül híveivel meghasonló zsámbéki Folláth (Águsti) Ádám, a visszahúzódó budakeszi Braun Gyula, a kommunisták által megtört torbágyi Bokor József, vagy a sokáig lavírozó, de végül megkeseredetten, egészségében megtörve visszavonuló solymári Hufnagel Ferenc sorsa egyenként külön tanulmányt érdemelne.

Felhasznált források

Levéltári források

SzfvPL = Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár

4511. A budakeszi plébánia iratai

4533. A torbágyi plébánia iratai

4534. A nagykovácsi plébánia iratai

4560. A solymári plébánia iratai

4573. A törökbálinti plébánia iratai

4580. A zsámbéki plébánia iratai

5980. Kresz (Kenéz) Rudolf perszonális iratai

5944A. Folláth (Águsti) Ádám perszonális iratai

HD = Historia Domus (Bia, Budakeszi, Nagykovácsi, Piliscsaba, Pilisvörösvár, Solymár, Tinnye, Torbágy, Törökbálint, Tárnok). A Historia Domusok az adott plébániákon találhatóak, én a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltárba begyűjtött digitális másolatokat kutathattam. Nagykovácsiból – lévén azóta a főegyházmegyéhez tartozó – nem került be másolat, de ennek nyomtatásban megjelent részletei rendelkezésre állnak (= SzN, lásd a nyomtatott források között), a vizsgálatba bevont települések közül egyedül a zsámbéki HD-t nem volt alkalmam látni.

Nyomtatott források, forráskiadványok

IA = Inter Arma = Mózessy 2004. – Lásd a *Felhasznált irodalomban*.

Lit. Enc. = *Litterae Encyclicae et Officiosae Ordinarius Almae Dioecesis Albaregalensis Annis, 1944–1947*. Albae-Regiae, Typis Vörösmarty, 1947.

plébános, P. Manettus Rak, szervita Máriaremetéről, Braun Gyula budakeszi plébános, Hufnagel Ferenc solymári plébános, Shvoy Lajos megyéspüspök, dr. Bozsik Pál remetekertvárosi plébános, Kotzó Árpád pilisszentiváni plébános, Gáger József pilisvörösvári plébános, Laczó Alajos pilisszántói plébános, Scholtz János pilisborosjenői plébános, dr. Beczy Gyula püspöki titkár, dr. Janisch Mihály lazarista házfőnök, piliscsabai plébános, Orbán György széphalmi lelkész, Kollwentz Ede solymári káplán.

Népszámlálás 1941 = *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok. Községek szerint.* Budapest, KSH, 1947.
Schematismus 1940 = *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Albaregalensis ad Annum Domini MCMXL.* Ab erecta sede episcopali 163. Albae-Regiae, E Typographia Dioecesis Albaregalensis sic dicta Vörösmarty.
Schematismus 1945 = *Catalogus Venerabilis Cleri Saecularis Almae Dioecesis Albaregalensis Anno 1945.* Albae-Regiae, Typis Typographiae Dioecesanae Vörösmarty, [1945].
 SzN = Szomorú napok = Pájer 2003. – Lásd a *Felhasznált irodalomban*.

Internetes források

<http://www.lexikon.katolikus.hu>
<http://www.szfvar.katolikus.hu/adattar>
<http://pest.zsidomult.hu>

Felhasznált irodalom

- Balogh Balázs–Fülemile Ágnes 2008: „...az utókor is borzadjon meg olvasásán!” A Kalotaszegi Egyházmegye Esperesi Hivatala 20. századi iratanyagának társadalomtörténeti tanulságai. In Fülemile Ágnes–Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – Néprajzi olvasat.* Budapest, L'Harmattan Kiadó. 329–361.
- Balogh Gábor 2015: *A római katolikus egyház és a nemzetiszocialisták Magyarországon.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Bánkuti Gábor 2009: A jezsuiták elleni koncepciók percek. *Távlatok*, 2009 (83) 1. 63–75. <http://www.tavlatok.hu/83/83centenarium.htm> 2015. július 24.
- Bánkuti Gábor–Varga Szabolcs–Vértesi Lázár 2015: *A Pécsi Egyházmegye és az I. világháború.* Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (PHF, 23).
- Blessing, Werner K. 1988: „Deutschland in Not, wir im Glauben...” In Broszat, Martin–Henke, Klaus–Dietmar–Woller, Hans: *Von Stalingrad zur Währungsreform. Zur Sozialgeschichte des Umbruchs in Deutschland.* München, Oldenbourg. 3–112.
- Bonomi Jenő 1943: A budai hegyvidék cigányai. *Ethnographia–Népelet*, 1943 (54) 75–78.
- Chaoui, Maren 2013: *Seelsorge, Frömmigkeit und Kriegserfahrungen im Ersten Weltkrieg. Feldpost an den Pfarrer zu Brochterbeck.* Münster, Dialogverlag. (Junges Forum Geschichte, 6).
- Csíky Balázs 2002: Az angolkisasszonyok iskolája Klotildligeten. *Sic Itur ad Astra*, 2002 (14) 4. 151–183.
- Csíky Balázs 2003: Nemzetiségi konfliktusok és liturgikus nyelvhasználat a 19–20. században. Elemzési kísérlet Piliscsaba példája alapján. *Sic Itur ad Astra*, 2003 (15) 4. 177–200.
- Gianone András 2012: Az Actio Catholica a pécsi egyházmegyében a püspöki körlevelek tükrében. In Bánkuti Gábor–Varga Szabolcs–Vértesi Lázár: *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metaszéptételei.* Pécs, Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (Séria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, VIII). 97–115.
- Gonda Gábor 2014: *Kitaszítva. Kényszermigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken, 1944–1948.* Pécs, Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (Séria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, XI).
- Greszl, Franz 1962: *Gross-Kowatscher Heimatbuch. Geschichte und Schicksal einer ungarndeutschen Gemeinde.* Lahr/Schwarzwald, Dreyspring Druck.
- Greszl, Franz 1971: *Tausend Jahre deutsches Leben im Karpatenraum. Eine kirchen- und geistesgeschichtliche Untersuchung.* Stuttgart, Unsere Post Verlag.
- Grósz András 2007: Auber mann Miklós plébánosi működése Budaörsön 1925 és 1944 között. In Vass Jenő Sándor (szerk.): *Elődeink öröksége. Tanulmányok Budaörs múltjából III.* Budaörs, Budaörs Város Önkormányzata. 295–325.

- Grósz András 2010: Menekülők és internáltak – Budaörs a második világháború végén. / Flüchtlinge und Internierte – Budaörs am Ende des Zweiten Weltkrieges. In Grósz András: *Jogfosztások Budaörsön, 1944–1948 / Entrechnungen in Budaörs, 1944–1948*. Budaörs, Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény. 47–110.
- Grósz András 2012: A Hitlerjugend árnyékában. Birodalmi német gyermekek keresztényellenes atrocitásai Magyarországon 1942-ben. *Archivnet*, 2012 (12) 1. http://www.archivnet.hu/politika/a_hitlerjugend_arnyekaban.html 2015. szeptember 7.
- Grósz András 2014: *A deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933)*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest, ELTE BTK.
- Haasis, Lucas–Rieske, Constantin (szerk.) 2015: *Historische Praxeologie. Dimensionen vergangenen Handelns*. Paderborn, Schöningh.
- Hegedűs András–Milbich Tamás 2011: *Solymári arcképcsarnok, 1266–2000*. Solymár, szerzői kiadás.
- Hetényi Varga Károly 1992–1996: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. I–III. Abaliget, Lámpás Kiadó.
- Hetényi Varga Károly 2012: *Pásztor volt vagy béres? A Magyar Katolikus Egyház a Harmadik Birodalom árnyékában. Dokumentumok, 1938–1941*. [Sajtó alá rendezte: Soós Viktor Attila.] Budapest, Szent István Társulat.
- Houlihan, Patrick J. 2015: *Catholicism and the Great War. Religion and Everyday Life in Germany and Austria-Hungary, 1914–1922*. Cambridge, Cambridge University Press. (Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare).
- Jelli, Martin A. (szerk.) II. 1988: *Schambek/Zsámbék. Beiträge zur Geschichte und Volkskunde einer „schwäbischen“ (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn*. Heimatverein Schambek/Zsámbék–Stuttgart. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/schambek_zsambek_II/ 2015. július 24.
- Lakatos Andor 2012: Az egyházmegyei sematizmusok és körlevelek használatának lehetőségeiről a kalocsai tapasztalatok alapján. In Bánkúti Gábor–Varga Szabolcs–Vértési Lázár: *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai*. Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, VIII). 57–84.
- Maček, Ivana 2009: *Sarajevo Under Siege. Anthropology in Wartime*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Marchut Réka 2014: *Töréspontok. A Budapest környéki németység második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei, 1920–1948*. Budapest–Budaörs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont–Magyar Történelmi Társulat–Budaörsi Passió Egyesület.
- Missalla, Heinrich 1999: *Für Gott, Führer und Vaterland. Die Verstrickung der katholischen Seelsorge in Hitlers Krieg*. München, Kösel.
- Mózessy Gergely (szerk.) 2002: Shvoy Lajos: *Önéletrajz*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye Történetéből, I).
- Mózessy Gergely (szerk.) 2004: *Inter Arma, 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből, II).
- Mózessy Gergely 2010: Katolikus püspökök a nyilasok fogságában (Mindszenty József és Shvoy Lajos elhurcolása). In Hermann István–Karlinszky Balázs (szerk.): *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai, 22 / A Veszprémi Egyházmegye Múltjából, 22). 257–274.
- Muhi Csilla–Várady Lajos (szerk.) 2006: *„A múltat be kell vallani...” Szatmár egyházmegye papjainak visszaemlékezései a második világháború helyi eseményeire és más háborús dokumentumok a Szatmári Püspöki és Káptalani Levéltár dokumentumaiból*. Szatmárnémeti, Szatmári Római Katolikus Püspökség.

- Nyíri Tamás 1988: A budaörsi kitelepítésről. In Hambuch Vendel (szerk.): *300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. Budapesti Nemzetközi Történetészkonferencia, 1987. március 5–6.* Budapest, Tankönyvkiadó [Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége]. 177–180.
- Otterbein, Keith F. 2009: *Anthropology of War.* Long Grove, Waveland Press.
- Pájer Árpád (összeáll.) 2003: *Szomorú napok / Traurige Tage. Greszl Ferenc nagykovácsi plébánosnak a „Heimatzeitung” (Hazai Újság) által közreadott naplórészletei, kiegészítve a Nagykovácsi Plébánia „Historia Domus” bejegyzéseivel.* [Nagykovácsi, szerzői kiadás.]
- Pál József 1987: A katolikus egyház Szegeden az ország felszabadításának időszakában (1944. szeptember – 1945. április) In Blazovich László (szerk.): *Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből XII.* Szeged, Csongrád Megyei Levéltár. 159–182.
- Perger Gyula 2005: „...félelemmel és aggodalommal...” Plébániák jelentései a háborús károkról a Győri Egyházmegyéből, 1945. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, Feldolgozások).
- Rabár Ferenc, ifj. 2008: *A Szent Keresztről Nevezett Irgalmasnővérek magyar rendtartománya.* Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen, Debreceni Egyetem BTK. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/13959/rabdoktori_ertekezes.pdf?sequence=7 2015. július 24.
- Ritter György 2013: Hufnagel esperes gyáván megszökött a kitelepítés elől – 25 történelmi tévhit Solyomárról, amit biztos, hogy rosszul tudsz. *Solyomári Magazin*, 2013. augusztus 4. (3) 8. 20–21.
- Ritter György 2014: Halálsorozat. *Solyomári Magazin*, 2014. november 7. (4) 10. 20–23.
- Romsics Ignác 1999: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris Kiadó.
- Seewann, Gerhard 2012: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2. 1860 bis 2006.* Marburg, Verlag Herder-Institut. (Studien zur Ostmitteleuropaforschung, 24/2).
- Somlai Péter Ferenc 2014: *A magyarországi németiség története a Budai-hegyvidéken Budakeszi település példáján, 1935–1946.* Doktori értekezés. Kézirat. Budapest, ELTE BTK.
- Tafferner, Anton 1988: Pfarrer Franz Greszl (1903–1987) zum Gedächtnis. *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete* 1988 (16) 317–325.
- Tilkovszky Loránt 1999: Volkstum und Christentum. Krisenjahre der Ungarndeutschen. *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete*, 1998/1999 (24) 255–274.
- Ungváry Krisztián 2013: *Budapest ostroma. 7.,* átdolgozott kiadás. Budapest, Corvina Kiadó.
- Varga Tibor László (szerk.) 2015: *Folytonos fegyverropogás közepette. Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről. I. Veszprém, Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár. (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából, 27).*
- Váradai Monika Mária 1996: *Vörösvári történet. Egy német telepesehalál a 20. század első felében.* Pécs–Budapest, MTA RKK Regionális Kutatási Alapítvány.
- Végső István–Vági Zoltán 2007: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. In Braham, Randolph L. (szerk.): *A magyar holokauszt földrajzi enciklopédiája. II.* Budapest, Park Kiadó. 807–889.
- Veress D. Csaba 1984: *A Dunántúl hadi krónikája.* Budapest, Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó.
- Vértési Lázár 2012: A pécsi egyházmegyei körlevelek forrásértékéről. In Bánkuti Gábor–Varga Szabolcs–Vértési Lázár: *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai.* Pécs, Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, VIII). 39–56.
- Walper, Franz 1999: *Vergangenheit und Gegenwart. Geschichte der deutschsprachigen Seelsorge in Ungarn.* Budapest, szerzői kiadás.
- Wietschorke, Jens 2010: Historische Ethnographie. Möglichkeiten und Grenzen eines Konzepts. *Zeitschrift für Volkskunde*, 2010 (106) 2. 197–224.

„Szovjet atrocitások”

Hufnagel Ferenc solymári esperesplébános jelentése a háborús időről

Solymár, 1945. április 6.

Karácsony szent napján jöttek be hozzánk az oroszok. Nagymise alatt egyszer csak az oltárhoz jön a sekrestyés, és odasugja, hogy az oroszok Nagykövácsiban vannak már. Nem tart bele 5 perc, megindul a nép a templomból, a sekrestyés meg ujasugja, a hegyről már ereszkednek le az oroszok. A nép ezért indult ki a szentmiséről. Látni őket; már jönnek. Az első fecskék voltak ezek csak aztán minden utcában elkezdtek lövöldözni. Ez volt a terrorizálás. Majd megjöttek az első látogatók a házba. Ürügyük az volt, van-e németzksoldat a házban, vagy a pincében? Persze őket még ennivaló, bor fogadta stb. De elvitték a zsebóráinkat is. Karácsony harmadnap szállásolta be magát a plébánián az első ezredes-polkovnik. Ekkor 5 tiszt volt nálom ebéden. Mindjárt az asztalnál kiadta a parancsot, hogy minden ajtót nyitva kell tartani, semmit nem szabad elzárni, a berendezés marad minden a régiben. Az első három szoba az övé és a konyha, a 2 kis szobában maradhatok én a népemmel. Mikor ellenvetésül felhoztam, hogy a pincében megfagy a burgonya és a leandereim, nagykegyesen megengedte, hogy a pinceajtót lezárhatjuk; de a pincekulcsot a konyhában oda kell adnunk a szakácsnak. Ebből megérthettem mindent. Szóbakérült még a templom és istenszolgálat is: Erre vonatkozólag csak annyit mondott, minden marad a régiben. Mikor másnap egy németül is beszélő alezredes járt nálam, vele megértettem, hogy német a népénekünk az istenházában, épügy mint az ő mondása szerint náluk, 200 éves. Ez is marad minden a régiben. Kérdezte még az iskolázás nyelvét, erre is a felvilágosításom az volt, magyarul tanítunk; de van írásolvasás tanítás az anyanyelven is. Erre ő elmesélte, hogy VIII. osztályunk van, magyar a tannyelv, de az anyanyelvet is tanítják írni-olvasni, az ott jelenlevő tiszteknek. Ugyanugy, hogy 6-15 évig van iskolakötelezettség, középiskoláink 8 osztályuak, egyetemünk 5 évfolyamos. Mire ők elmondták, milyen náluk a beiskolázás, anyanyelvű oktatás náluk is van.

Ez volt az első napok izgalma. Aztán így maradt három hónapon keresztül. Mindennap tartottunk csendes szentmiséket, kevés résztvevővel, mert az emberek nem merték elhagyni a házat, viszont senkisem mert egyedül otthon maradni. Vasárnapi szentmiséinken néha oroszok is megjelentek, sőt egyik asszony a nála lakó orosz katonától egy szentmisére is hozott pénzt, hogy Isten szerencsésen hazasegitse. Ha nem voltak részegek rendesen is viselkedtek, de volt részeg hangosan beszélő is. Bajunk, hogy Budapestről kapott belövéstől a templomtető megsérült, a légnyomás kb. 1300 cserepet eltört és meglazított. Ettől a hóolvadáskor kezdett leperegni a kupolafestés a szentély felett. Reményilem, tudunk szerezni talán cserepet, és kijavíttathatjuk rövidesen a kárt. Az átvonuló, vagy jobbanmondva itt egy-egy hetet pihenő katonák után az orosz GPU parancsnoksággal kellett megismerkednünk: Lehivattak a hivatalukba, s ott megbeszél-

tünk mindent. Marad minden a régiben. Kifogásolták, hogy nem harangozunk. Megmondtam, hogy a sekrestyést foglalkoztatják a szabóműhelyükben; engedjék meg, hogy szentmise után mehessen munkába, harangoztatunk. Nem engedélyezték, tehát maradt minden úgy, hogy csak vasárnap és temetésekre volt harangszó. Eljöttek velem ketten is tisztek templomvizsgálatra. Átvizsgáltak mindent, s végül is kezet adtak reá, bárki zavar bennünket orosz, jelentsük, ők majd elbánnak vele. Ennek dacára d.u. ugyanaznap jött a másik vizsgálat, nyomozótiszt és egy altiszt. Ezek mindenáron pincét akartak találni a templom alatt – persze tele német municióval. Megfenyegedtek, hogy ma még akasztás lesz, mert felásatja a civilekkel a templomteret, s ha lesz bunker, úgy felakasztanak. Még a b. e. gr. Karácsonyi sirját is pincének nézte. De végre is meg kellett nyugodniok. A tiszt megkóstolta a miseborunkat, de az altiszt volt a durvábbik. Kérdésükre, miért van itt bor, megválaszoltam, hogy még a parancsnokuk adott is, de nem nekem, hanem az istenházának. Ez tehát a templom bora. Nem bántottak azonban semmit a szent dolgainkból, s ha voltak is néha ideges pillanatok az istentisztelet alatt, minden elsimult szépen. Csak most, hogy az oroszok elmentek kezd egy idegenből idejött ismeretlen kommunista titkár a német ének miatt és istentiszteleti nyelv címén beleszólni a dolgainkba annak dacára, hogy kb. ugysis felesben magyar, és felesben német az egyházi énekünk. Válaszom eddig az, a templomi dolgokba csak az szóljon bele, aki templomba jár is.

Egyébként a falunk megszenvedte a három hónapi orosz időt anyagiakban, és erkölcsiekben is. Alig van ház, alig kerítés, amely épen állna. A nép is kifosztva az élelmiekből, vagyonából, állatállományából, sőt sokhelyt ruhájától is. Női becsületében is megszenvedett vagy 10-12 személy. Pincéből kellett éjnekidején szökniök, s aki kiköltözött házából, számíthatott reá, hogy összetörik butorát, és elégetik utolsó ágydeszkáját. Magam a plébániámon is kétszer szenvedtem át házkutatást: de nem vittek el semmit. Ugy láttam magam is, hogy a papot respektálták bennem, s hamar kell is parancsnak eleget tenni, mert rendesen az volt a kifogás, civilek jelentették – úgy tessék-lássék megteszik. Még ők is a parancsnokságon belátták, hogy a reverendának mindenütt van barátja is, de ugyanugy akad ellensége is, bár nem vagyok benne biztos, hogy nem volt-e csak kifogás, hogy jelentették. Nálam is minden csoport vitt; ki paplant, ki meg tálat és tányért. De Istennek hála, nagyobb baj nem történt. Szívemet ugyan nagyon megviselte; de most próbálom injectiókkal kipótolni az erőt. Ha a Jóisten segít, nem esik népem kétségbe, majd megleszünk. A husvéti férfi szentáldozást épügy megtartottuk mint minden évben – 328 résztvevővel, a fájdalmas pénteki asszonyok épügy megvoltak mint minden esztendőben. Most fehérvasárnap pedig tekintettel arra, hogy az iskolaév nem volt, s így az első áldozókat most kezdjük csak előkészíteni, az összes iskolások szentáldozásával fogjuk holnap megünnepelni, amikor is egyben az ostyasütésre akarunk az Örökimádás zárda részére lisztet gyűjteni.

Befejezésül még csak annyit: Nagy-nagy részvéttel hallottuk Szfehérvár szomorú hadisorsát, s egyben Kegyes Atyánk halálhírért. Nem mertem hiveimnek megmondani, miért, de vasárnaponként imádkoztunk közösen főpásztorunkért. Hála Istennek, hogy a hir

valótlannak bizonyult. Tartsa meg az Égura most Püspökatyánkat a szükséges ujjáépítésre sok-sok éven át bölcsességével egészségben.

(Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár 4560. A solymári plébánia iratai. 31/1945.²⁹)

A Magyar Államrendőrség Váli Járási Kapitányságának jelentése a Magyar Államrendőrségnek a szovjet katonaság által elkövetett bűncselekményekről

Bicske, 1946. március 12.

Jelentem, hogy 1946. III. 7-ről 8-ra virradó éjszaka 12 órakor Szár Újtelep Országút 6. sz. alatt lakó Bodis József bányász házába 3 orosz egyenruhába öltözött férfi, miután előzőleg a házhoz tartozó tyúkólat feltörte, de onnan semmit el nem vitt, mert a házbeliak ebben megzavarták, erőszakkal behatolt, és Bódis Józsefet jobb felső combján pisztolylövéssel megsebesítették, feleségét Bódis Józsefnét pedig agyonlőtték. Utána gépkocsin Felsőgalla felé távoztak. (Szár Újtelep Bicskétől cca. 15 km-re nyugatra a bicske-felsőgallai műút mentén.) 1946 III. 9-én Etyek községhez tartozó Dávid-majorban (Bicskétől 8 km-re keletre) 5 orosz katonai gépkocsin érkezett orosz katonai személyek kettő darab 40 méter hosszú és 15 méter széles gazdasági épületről a mennyezet padlóit leszedték és a faanyagot, valamint 30 q kölest elvittek. A gépkocsik számai: Y 77807; Y 77812; Y 77813; Y 77808; és Y 77987. A gépkocsik Bicske felé távoztak. Mány községhez tartozó Felsőörs pusztai Gyümölcstermelő Szövetkezet (Bicskétől cca. 12 km-re északra) értesítése szerint f. hó 10-én 13 óra 30 perckor, egy orosz gépkocsin 5 orosz katona érkezett, a lakosságot brutálisan bántalmazta, házkutatást tartott és végül a késő délutáni órákban a gépkocsi szalmával és törekekkel megrakodva Zsámbék felé távozott. A gépkocsi száma ismeretlen. Ugyancsak itt f. hó 11-én délután 16 h-kor két orosz katonai gépkocsi, melyeknek rendszáma B. 89-526 és J 78-433, szénát és két borona fogast, 2 villanyoszlopot vitt el, melyekkel a szénát lekötötték. F. hó 9-én éjjel 1 óra körül magyar időszámítás szerint, 3 orosz egyenruhába öltözött egyén Fejes József bicskei lakos malommunkás tulajdonát képező cca. 130 kg. súlyú hasas anyasertését géppisztollyal agyonlőtte és elhurcolta. A nyomok a bicskei orosz katonaság által lakott épületekhez vezettek. Az eseteket bejelentettem az itt állomásozó orosz katonaság itteni megbízottjának, de a nyomozás eredménytelen maradt.

(MNL Fejér Megyei Levéltára IV. 401. Fejér vármegye és Székesfehérvár törvényhatósági jogú város főispánjának iratai b) Általános iratok 134. d. 421. tétel.³⁰)

²⁹ Bednárík János gyűjtése.

³⁰ Czetz Balázs válogatása.